

AUDİT

Təsisçi:

BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİ JURNAL 1999-CU İLDƏN ÇIXIR

2014 № 1

БУ САЙЫМЫЗДА

AUDİT, UÇOT VƏ İQTİSADİ TƏHLİL

Фейзуллаев М.А. д.э.н., доц., Джавадов Р.Д. д.э.н., доц.

Анализ факторов формирования цены и эффективности работ дорожно-строительного предприятия3

Musayev E.M. dissertant

Müxtəlif statistik modellər əsasında qiymətli kağızlar bazarının inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi.....8

Əkbərova L.V. doktorant

Sahibkarlıq subyektlərində iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində daxili auditin rolu.....15

BÜDCƏ VƏ VERGİ PROBLEMLƏRİ

Nəcəfova V.Q. i.f.d.

Bank sistemində ödənilən vergilərin xüsusiyyətləri.....21

MALİYYƏ VƏ KREDİT

Həsənov İ.C. dos.

İnvestisiya iqliminin formalaşması - investisiya siyasətinin obyektı kimi.....27

BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Xəlilov H.A. prof., Yusifov E.M. i.f.d.

Azərbaycan Respublikasında emal sənayesinin inkişaf mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi...39

Əliyev Ş.T. dos.

Qloballaşma şəraitində xüsusi iqtisadi zonalar İnstitutunun səmərəliliyini şərtləndirən mühüm amillər.....46

Məmmədova A.İ. dos.

İnformasiya iqtisadiyyatının statistik tipli məsələlər həllində tətbiq olunan riyazi metodlar...51

Азизов С.Т. доц.

Экономика устойчивого состояния.....59

Ələkbərov R.E. doktorant

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsal kooperasiyasının formalaşmasında xarici təcrübədən istifadənin zəruriliyi və mümkünlüyü barədə.....65

Меликова Л.А. докторант

Важные аспекты расширения промышленного маркетинга на предприятии в условиях глобализации.....71

Aхундова Н.Р. д.ф.и.н.

Из истории культурных связей Азербайджанской Республики и Республики Дагестан Российской Федерации.....78

HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ

Sadiqov R.F.i.f.d.

Məncəmətdə motivləşdirmə və ona sistemli yanaşma.....87

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (**Qeydiyyat № B 80**).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”-na salınmışdır.

Baş redaktor: i.e.d., prof. İ.M.ABBASOV

Baş redaktorun müavini: i.e.d., prof. A.K.ƏLƏSGƏROV
AMEA-nın müxbir üzvü

Məsul katib: i.f.d. A.V.İSGƏNDƏROVA

R e d a k s i y a h e y ə t i:

A.A.NADİROV i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, Z.Ə.SƏMƏDZADƏ i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, A.F.MUSAYEV i.e.d.,prof., AMEA-nın müxbir üzvü, İ.H.ALIYEV i.e.d., prof., Ə.P.BABAYEV i.e.d.,prof., S.M.YAQUBOV i.e.d., prof., İ.Ş.QARAYEV i.e.d., prof., S.Y.MÜSLÜMOV i.e.d., prof., S.M.SƏBZƏLİYEV i.e.d., prof., S.M.QASIMOV i.e.d., B.A.XANKİŞİYEV i.e.n., prof., İ.A.MƏMMƏDOV i.e.n., prof., Z.M.MƏMMƏDOVA i.e.n., dos., M.M.RƏSULOVA i.e.n.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: relation@bbu.edu.az

«Biznes Universiteti» nəşriyyatı
ⓑ Biznes Universiteti, 2013

*Фейзуллаев М.А. д.э.н., доц.
Сургутский Государственный Университет
Джавадов Р.Д. д.э.н., доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

УДК – 338. 512; 658.155

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕНЫ И ЭФФЕКТИВНОСТИ РАБОТ ДОРОЖНО-СТРОИТЕЛЬНОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Açar sözlər: tender, aukcion, investisiya layihəsi, səmərəlilik, əlavə xərclər, bank zəmanəti, podratçı.

Ключевые слова: тендер, аукцион, инвестиционный проект, эффективность, дополнительные затраты, банковская гарантия, подрядчик.

Key words: tender, auction, the investment project, efficiency, the additional costs, bank guarantee, contractor.

Одной из наиболее острых проблем в дорожно-строительном рынке на сегодняшний день, остается вопрос повышения прозрачности и эффективности проведения подрядных торгов (конкурсов) и аукционов. Аукционная форма проведения торгов является одной из существенных особенностей рынка дорожного строительства, посредством которой выявляется конкурентная цена соответствующего контракта.

Постепенное поэтапное внедрение конкурсной системы в дорожно-строительной отрасли должно было способствовать решению многих задач: созданию современной конкурентной среды, обеспечению прозрачного и равного доступа подрядчиков на рынки дорожных работ, выбору наилучших исполнителей по ценовым и качественным параметрам и технологиям. Все это обеспечивало бы повышение качества конечного продукта и достижение эффективности дорожно-строительных и ремонтных работ при минимальном расходовании бюджетных финансовых средств и при строгом соблюдении технологических правил [1]. На сегодняшний день для определения подрядчиков, (поставщиков, исполнителей) сохраняются как прежние способы – открытый и закрытый конкурсы, электронный и закрытый аукционы, запрос котировок, возможность осуществления закупки у единственного поставщика (подрядчика, исполнителя), а также устанавливаются новые – конкурс с ограниченным участием, двухэтапный конкурс, закрытый конкурс с ограниченным участием, закрытый двухэтапный конкурс, запрос предложений [2]. Но несмотря на это, проведенные исследования процесса организации подрядных торгов в дорожном хозяйстве показывает, что очень много вопросов остались без внимания, особенно касающихся интересов подрядчиков.

Наравне с целями повышения эффективности для государства, внедрение конкурсной системы должно было создать конкурентную среду в строительном секторе, что в свою очередь позволило бы строительным организациям самостоятельно планировать свою деятельность без опеки и контроля вышестоящей администрации, руководствуясь заключенными договорами с поставщиками и покупателями продукции, учитывая специфику производства и конъюнктуры спроса и предложения. Исходя из этого следует, что основу эффективной деятельности дорожно-строительной организации составляет процесс формирования стоимости строительной продукции.

Развитие отрасли и высокие конкурентные позиции новых игроков рынка сильно влияют и заставляют менять содержание основных технико-экономических показателей организации и требуют корректировку процесса обоснованности принимаемых управленческих решений. Под воздействием этих и других факторов роль процесса формирования стоимости составляющих продукции, различных затрат, экономической прибыли, рентабельности в условиях применения свободных (договорных) цен имеет существенное практическое значение как для государственных, так и для частных орга-

низаций, заинтересованных в обеспечении высоких производственных достижений. Особенностью процесса формирования финансовых ресурсов предприятий дорожного строительства является и то, что при определении стоимости контракта в качестве базовых показателей используются сметные документации. При этом необходимо учитывать и тот факт, что базовой ценой в строительном секторе являются усредненные условия и методы производства работ, которые приняты и утверждены на государственном уровне сметными нормами и правилами. Такая стоимость является ориентиром, и устраивает заказчика, но при этом она не отражает реальную рыночную стоимость выполнения работ.

При формировании коммерческого предложения строительная компания учитывает уровень планируемой рентабельности и допустимого снижения цен. Однако точка самоокупаемости определенная инвестором может быть намного выше, так как дополнительные расходы связанные с заключением договора подряда и выполнением работ могут не войти в предлагаемый ценовой диапазон.

Анализируя фактические результаты деятельности дорожно-строительных компаний, автором было выявлено несколько серьезных упущений при расчетах рентабельности, на примере одного из крупнейших компаний дорожно-строительной отрасли России ОАО «Ханты-Мансийскдорстрой», входящей в группу ОАО Дорожно-строительной компании «Автобан». Активная кампания по завоеванию новых рынков, поиск дополнительных объёмов за несколько тысяч километров от места базирования, заставляют предприятие организовать новый подход к процессу определения целесообразности и эффективности инвестиционного проекта. Территориальная разбросанность является дополнительным фактором снижающим эффективность организации производства, приводящим к дополнительным неучтенным затратам, а также к невыполнению плановых показателей и срыву сроков выполнения работ. Основным вопросом при организации работ в новом регионе является поиск необходимых ресурсов, таких как материальные, трудовые, технические и т.д. У компании ограниченное время для определения транспортных схем доставки материалов, на поиск субподрядчиков, организацию временных поселков, на организацию быта работников, на заключение хозяйственных договоров. Это одна из проблем системы организации торгов, упущение на законодательном уровне. Поэтому для уравнивания возможностей участников торгов, и для устранения преимуществ местных организаций, необходимо на законодательном уровне установить минимальные сроки ознакомления с условиями инвестиционного проекта в пределах от двух месяцев и более.

Наравне с этим, заказчики не всегда перед аукционом предоставляют полный пакет документов: сметы, ресурсные ведомости и т.д., что делает процесс определения эффективности того или другого проекта почти невозможным. В совокупности с ограничением времени для расчетов стоимости работ, эти факторы могут привести к искажению результатов, что впоследствии отразится в финансовом результате деятельности предприятия.

Кроме этого, у компании с производственными объектами в разных регионах возникает дополнительные транзакционные затраты, и особенно затраты поиска информации (о потенциальных поставщиках и покупателях, ценах, характеристиках товаров и услуг). Вопрос прогнозирования цен поставщиков на планируемый период выполнения работ, тоже остается актуальным. Так как строительно-монтажные работы по инвестиционному проекту могут охватывать три года и более, данное обстоятельство затрудняет точное определение диапазона изменения цен, что может привести к значительному снижению уровня запланированной рентабельности, а в исключительных ситуациях и к убыточным позициям.

На примере ОАО «Ханты-Мансийскдорстрой» в результате проведенного анализа было выявлено, что условия допуска торгам и заключения контракта также могут предусматривать дополнительные расходы уменьшающие запланированное значение рен-

табельности предприятия. Это прежде всего депонирование финансовых ресурсов на обеспечение заявки в размере пяти процентов от стоимости контракта и расходы, связанные с получением банковских гарантий. На первый взгляд кажется, что это незначительные расходы, на самом деле эти затраты могут достигать до трех-пяти и более процентов от стоимости контракта. Что с учетом незапланированных, скрытых затрат могут привести к обнулению значений плановой рентабельности.

Так, как показывает опыт, за счет переноса сроков проведения торгов, иногда период отчуждения финансовых ресурсов для обеспечения заявок, достигает двух и более месяцев, что приводит к увеличению затрат в размере 0,12-0,15 процентов. При средних размерах стоимости получения банковских гарантий в 1 процент годовых, соответствующие расходы за весь период выполнения пятилетнего контракта составят 1,5 процентов от стоимости работ. Однако в некоторых случаях заказчики требуют не только гарантию на период выполнения работ, но и на период после гарантийного обслуживания контракта. В таких случаях период охвата банковской гарантии достигает 10-12 лет, что увеличивает расходы по обслуживанию банковской гарантии еще на 1,5-2 процента. В результате только за счет этих двух факторов уменьшение плановых размеров рентабельности достигает от 3 до 5 процентов цены контракта.

Еще одной затратной статей строительной компании выступает страхование рисков. Несмотря на то, что затраты на страхование строительно-монтажных работ компенсируются заказчиком, остаются в стороне риски связанные недобросовестным отношением к своим обязательствам поставщиков и субподрядчиков. Часто генеральный подрядчик заключает с субподрядчиками зеркальные договора, основывающиеся на пункты основного контракта с Заказчиком, где могут быть предусмотрены авансы на выполнение строительно-монтажных работ в размере до 30 процентов от стоимости договора, а также обязательство страхования выполняемых работ. Однако учитывая тот факт, что генеральный подрядчик на основании основного контракта обязан полностью взять на себя обязательство по страхованию строительно-монтажных рисков, то затраты связанные со страхованием рисков работ субподрядчиков являются дополнительной затратной статей, которую несут солидарно оба подрядчика. С учетом размеров субподрядных работ эти расходы могут достигать до 0,5 процентов стоимости контракта. А отсутствие договора страхования таких работ увеличивают риск потер в разы.

Между тем вышеперечисленные дополнительные затраты не ограничиваются этим перечнем. Наиболее опасным и затратным могут стать упущения проектных институтов в ходе разработки проектно-сметной документации. Зачастую встречаются инвестиционные проекты, где проектировщиком допущенные ошибки приводят к нарушению технологии организации строительно-монтажных работ, чего подрядчик естественно не может допустить. И подрядчику приходится за свой счет устранить эти нарушения для соблюдения последовательности технологического процесса, для качественного выполнения взятых на себя обязательств.

Для дорожно-строительной компании важным аспектом является правильная оценка действительной стоимости инвестиционного проекта. В этом вопросе главным составляющим является разработка внутренних норми нормативов производственных издержек в соответствии с применяемой технологией строительства, освоенными проектно-конструктивными решениями, постоянным мониторингом и прогнозом изменения стоимости материально-технических ресурсов на строительном рынке и определением минимально допустимой внутренней нормы рентабельности[1].

Решение об участии или не участии компании в каком-либо аукционе является частью стратегии, где определены основные цели и задачи предприятия в соответствии с генеральной линией. Стратегия фирмы может включить один из возможных вариантов: расширение и завоевание новых рынков сбыта; удержание доли рынка в отрасли; удержание и повышение эффективности через показателей качества и прибыльности. Исходя из этого компания может ранжировать своих потребителей в три группы:

- государственные заказчики;
- компании с государственно-частным участием;
- частные компании.

В зависимости от выбора группы и формирования постоянных долгосрочных взаимовыгодных отношений с заказчиками строительная компания может выступать на рынке даже в качестве потенциально единственного претендента на победу. Такие отношения возможны со второй и третьей группой потребителей. Основным аспектом в таком случае будет являться минимально заложенная рентабельность, качественное и своевременное выполнение взятых на себя обязательств. Как показывает опыт в основном такие долгосрочные отношения формируются с предприятиями нефтегазового комплекса, постоянно нуждающихся в строительстве временных дорог и кустовых площадок.

Что касается крупных государственных контрактов, то в данном сегменте без конкурсных торгов не обойтись, так как данное условие является антикоррупционным составляющим. Но и в данном секторе не исключены договорные (заранее разделенные) тендеры и аукционы. Участники компании могут заранее договариваться о возможно допустимом минимальном снижении цен без особого ущерба для себя, когда условно победивший участник часть объемов передает второй подрядной организации на основе субподрядного договора. Однако наблюдаются случаи, когда на рынок выходят недобросовестные подрядчики, которые своей целью ставят устранение конкурента любой ценой, и получение контракта с дисконтом до 50 процентов от начальной стоимости. Но в этом случае нет гарантий своевременности выполнения строительных работ и сомнительна возможность поддержания требуемых качественных показателей со стороны подрядчика. Поэтому, с целью исключения таких случаев, Заказчик должен установить максимально допустимый уровень снижения цен, исходя из параметров заложенной нормы прибыли и первоначальной стоимости контракта.

Для достижения прозрачности проведения торгов и повышения эффективности контрактной системы для всех участников процесса необходимо, чтобы все действующие лица - заказчик, организатор торгов, тендерная комиссия и подрядные организации максимально добросовестно выполняли свои обязательства.

Таким образом, подытожив наше исследование можем констатировать, что основной задачей победителя после подписания контракта является поиск вариантов снижения себестоимости строительно-монтажных работ. Одним из вариантов в этом вопросе будет разработка и принятие инженерных решений при выполнении строительно-монтажных работ, а также предложения по корректировке проектной документации в части улучшения качества конечного продукта. Учитывая и то обстоятельство, что если временной отрезок между проведением торгов и разработкой проектно-сметной документации превышает несколько лет, то за счет применения более современных качественных материалов, использования высокопроизводительной техники можно достигать дополнительного эффекта и уменьшить производственные расходы. Также оптимизации затрат можно добиться за счет уменьшения накладных расходов посредством ликвидации смежных служб занимающихся поставкой материально-технических ресурсов посредством централизации.

В условиях рыночной экономики дорожно-строительные компании должны вести обдуманную, но жесткую конкурентную борьбу за каждый проект, так как рынок дорожно-строительной отрасли отличается рядом характерных особенностей: во-первых, ограниченным числом крупных платежеспособных заказчиков; во-вторых, неэластичностью продукции (снижение цен исполнителями, вовсе не влияет на спрос заказчиков); в-третьих, циклическим спросом, связанным в основном изменениями инвестиционной политики государства, доходами бюджетной системы; в-четвертых, высокой степенью риска, связанной с потерей репутации из-за неудачного выбора поставщиков и субподрядчиков, несоблюдения сроков выполнения работ и т.д.

Список использованной литературы

1. Юстратова Ирина Леонидовна. Формирование ценового конкурсного предложения дорожно-строительной организации: Диссертация на соискание ученой степени кандидат экономических наук: 08.00.05 Москва, 2000. 162 с. РГБ ОД, 61:00-8/907-7.

2. Федеральный закон № 44-ФЗ «О контрактной системе в сфере закупок товаров, работ, услуг для обеспечения государственных и муниципальных нужд».

Feyzullayev M.Ə. i.f.d., dos.

Surqut Dövlət Universiteti

Cavadov R. C. i.f.d., dos.

Bakı Biznes Universiteti

X Ü L A S Ə

YOL-TİKİNTİ MÜƏSSİSƏSİNİN İŞLƏRİNİN QİYMƏTİNİ VƏ FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİ FORMALAŞDIRAN AMİLLƏR

Hazırkı məqalə yol-tikinti müəssisələrinin tikinti-quraşdırma işlərinin və tikinti üzrə investisiya layihələrinin dəyərinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış hesablamalarının, avtomobil yollarının yenidənqurma və əsaslı təmirinin rentabelliyyənin müəyyən edilməsində yaranan problemlərin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Фейзуллаев М.А. д.э.н., доц.

Сургутский Государственный Университет

Джавадов Р.Д. д.э.н., доц.

Бакинский Университет Бизнеса

P E Z Y O M E

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕНЫ И ЭФФЕКТИВНОСТИ РАБОТ ДОРОЖНО-СТРОИТЕЛЬНОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Данная статья посвящена проблемам предприятий дорожного строительства возникающих при определении рентабельности строительно-монтажных работ, и экономически обоснованных расчетов стоимости инвестиционных проектов по строительству, реконструкции и капитальному ремонту автомобильных дорог.

Feyzullayev M.A. doc. of philos. in econ. scien., assist. prof.

Surgut State University

Javadov R.J. doc. of philos. in econ. scien., assist. prof.

Baku Business University

S U M M A R Y

FACTORS OF FORMING THE PRICE AND THE EFFECTIVENESS OF THE WORKS OF ROAD CONSTRUCTION COMPANY

This article is devoted to the problems of road construction enterprises arising when determining the profitability of construction and installation works, and economically reasonable cost estimates of investment projects for construction, reconstruction and overhaul of motor roads.

UOT-336

MÜXTƏLİF STATİSTİK MODELƏR ƏSASINDA QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İNKİŞAF DİNAMİKASININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: qiymətli kağızlar bazarı, fond bazarı, statistik modelləşdirmə, avtokorrelasiya əmsalı, eksponensial hamarlaşdırma modeli.

Ключевые слова: рынок ценных бумаг, фондовый рынок, статистическое моделирование, коэффициент автокорреляции, модель экспоненциального сглаживания.

Key words: securities market, stock market, statistic modeling, autocorrelation rate, exponential leveling model.

Qiymətli kağızlar bazarının sabitliyi onu bütün iştirakçıları üçün çox vacib olan xarakteristikadır. Sosial-iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarı dinamik inkişaf edir və genişlənir ki, bu da hərəkətliliyin və dəyişkənliyin yüksək dərəcəsi ilə müşahidə olunur. Deməli, belə şəraitdə qiymətli kağızlar bazarının bu və ya digər göstəricilərinə dəyişiklik meyli xarakterikdir. Ona görə də, müxtəlif statistik metodlardan istifadə edib qiymətli kağızlar bazarının dəyişməsi riskinin səciyyəsi olduqca zəruridir. Bu cür yanaşma stoxostik xarakteristikaya malik olan, həm də maliyyə risklərinə məruz qalan bazarın maliyyə vasitələrinin riskini səmərəli qiymətləndirməyə imkan verir.

Maliyyə bazarı, o cümlədən, qiymətli kağızlar bazarı çoxlu sayda göstəricilərlə xarakterizə olunmaqla, bu və ya digər amillərin təsiri altında formalaşır və fəaliyyət göstərir. Təcrübədə qiymətli kağızlar bazarının dəyişikliyinə statistik təhlil edərkən müxtəlif metodlardan istifadə edilir (4).

İqtisadi hadisə və proseslərin, xüsusilə fond bazarının fəaliyyətinin stoxostik xarakter daşması statistik modellərin tətbiq dairəsini daha da genişləndirir.

Statistik modelləşdirmə təsvir edilən obyektin, hadisənin statistik qanunauyğunluqlarını (inkişaf meyli, qarşılıqlı əlaqələr, təsir dərəcəsi və s.) əks etdirən müxtəlif modellərin işlənməsi prosesidir. Bu cür modellərin ümumi xüsusiyyəti təsadüfi səflərin və kənarlaşmaların nəzərə alınmasıdır. İqtisadi-statistik modellər bu baxımdan, mühüm əhəmiyyətə malikdir. Statistik təhlilin mühüm vasitəsi kimi onlar iqtisadi hadisə və prosesləri fasiləsiz inkişaf və hərəkətdə olan ən müxtəlif tərəflərini əks etdirir. İqtisadi-statistik modellər üç əsas qrupa (quruluş modelləri, qarşılıqlı əlaqələr və dinamik modellər) bölünür. Təhlil və proqnozlaşdırma təcrübəsində daha çox istifadə edilən iqtisadi-statistik modellərə trend (əsas inkişaf meyli), uyğunlaşdırılmış vaxt sıraları, regressiya və ekonometrik modellər aid edilir.

Qeyd etdik ki, iqtisadi hadisə və proseslərin inkişafı xeyli sayda təsadüfi proseslərin təsiri altında baş verir. Deməli, vaxt etibarilə qısa seçimdə təsadüfi və tsiklik meyllər üstünlük təşkil edəcəkdir. Odur ki, statistik modellərdən istifadə edərkən onlarda təsadüfi səflər mühüm rol oynayır. Əgər uzun müddətli meyl təhlil edilirsə təsadüfi səhvlərdən qorunmaq olar, lakin cari konyukturanı tədqiq edərək və yaxud qısamüddətli proqnozlaşdırmada onlardan istifadə etmək zəruridir.

Qiymətli kağızlar bazarının dəyişikliyinə mümkün variantlarının qiymətləndirilməsinin zəruri şərtlərindən biri etibarlı proqnozların işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Statistik modellərin və trendlərin (əsas meyllərin) qarşılıqlı əlaqəsinin aşkar edilməsi və səciyyəsi proqnozlaşdırma üçün əsas yaradır.

Ümumiyyətlə, sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamika sırası dörd komponentdən (trend, tsiklik, mövsümü, təsadüfi komponent) formalaşır. Trend dedikdə, uzunmüddətli inkişafın bir

neçə ümumi istiqaməti başa düşülür. Trend əsasən təsadüfi hadisələrdən azad vaxt etibarilə hərəkətin əsas qanunauyğunluğunu xarakterizə edir (6).

Dinamika sıralarında sonrakı dövrün əvvəlki dövrlərin səviyyəsindən müəyyən asılılığı müşahidə edilir. Dinamika sıralarının ardıcıl səviyyələri arasındakı asılılıq avtokorrelyasiya adlanır. Dövrələr arasındakı əlaqə avtoregressiya modelləri əsasında qiymətləndirilir. Sosial-iqtisadi hadisə və proseslərin proqnozu işlənilib hazırlanarkən dinamika sıralarının səviyyələri arasındakı asılılığın nəzərə alınması əldə edilmiş nəticələrin dəqiqlik səviyyəsini xeyli artırır. Avtokorrelyasiya qoşa xətti korrelyasiya əmsalı əsasında hesablanan avtokorrelyasiya əmsalının köməyi ilə qiymətləndirilir.

Bəzən dinamika sıralarını təhlil edərkən sıranın qonşu səviyyələri arasında deyil, onların orta səviyyədən yaxud trenddən kənarlaşmaları arasındakı avtokorrelyasiyanın olub-olmaması məsələsi ortaya çıxır. Bu halda, belə qalıq kəmiyyətlərin cəmi sıfıra bərabər olur.

Avtokorrelyasiya əmsalı yalnız qonşu səviyyələr, yəni sürüşdürülmüş bir dövr deyil, istənilən sayda sürüşdürülmüş zaman dövrləri arasındakı asılılığı öyrənmək üçün hesablanır.

Bu sürüşdürülmə zaman addımları adlanır və avtokorrelyasiya əmsalının qaydasını müəyyən edir. Avtokorrelyasiyanın hesablanmış qiyməti əsasında sırada avtokorrelyasiyanın olub-olmaması haqqında “gözüyarı” nəticənin çıxarılması risklidir. Odur ki, müxtəlif sayda üzvü olan sıra (n) üçün əhəmiyyətlik səviyyəsi müəyyənləşdirilmiş xüsusi cədvəllərdən istifadə etmək lazımdır. Bu əhəmiyyətlik səviyyəsində yoxlanılan fərziyyənin (avtokorrelyasiyanın olmaması haqqında) kritik sahəsi müəyyən olunur. Tədqiq edilən dinamika sırasında avtokorrelyasiyanın olub-olmaması haqqında fikir irəli sürmək üçün avtokorrelyasiya əmsalının faktiki qiyməti 1% yaxud 5% (sıranın səviyyələrinin asılı olmaması haqqındakı sıfır fərziyyənin qəbul edilməsinin yol verilən ehtimallı xətası) əhəmiyyətlilik səviyyəsindən cədvəl qiyməti ilə müqayisə edilir. Əgər avtokorrelyasiya əmsalının faktiki qiyməti cədvəl qiymətindən kiçikdirsə onda sırada avtokorrelyasiyanın olmaması haqqındakı fərziyyə qəbul edilə bilər. Əgər faktiki qiymət cədvəl qiymətindən böyükdürsə sırada avtokorrelyasiyanın mövcudluğu haqqında nəticə çıxarmaq olar (1,2).

Avtokorrelyasiyanın mövcudluğu müəyyənləşdirilən dinamika sıraları üçün hər bir səviyyəyə əvvəlki səviyyələrin funksiyası kimi baxmaq olar. Bu asılılıq avtoregressiya modeli ilə ifadə edilir. Bu model sıranın ilk səviyyəsini həmin sıranın müəyyən addımla sürüşdürülmüş səviyyələrlə əlaqəsini xarakterizə edir (7).

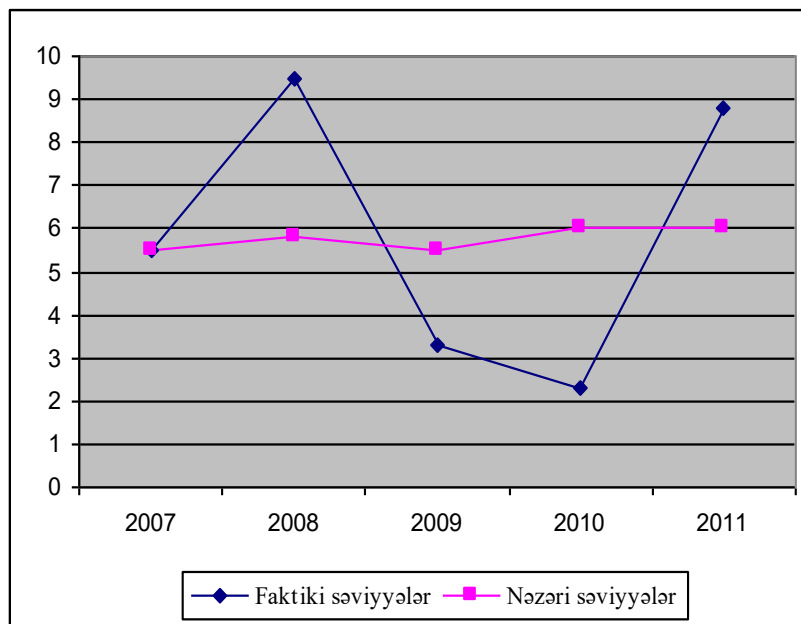
2007-2011-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının dövryyəsi üzrə avtoregressiya modelini qurmaq üçün zəruri məlumatları 1 saylı cədvəldən görmək olar (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

2000-2011-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının dövryyəsinin həcmi (8)

İllər	Qiymətli kağızlar bazarının dövryyəsinin həcmi, mlyrd. manat	Bir il sürüşdürülməklə qiymətli kağızlar bazarının dövryyəsinin həcmi	$y_t y_{t-1}$	y_{t-1}^2	$\hat{y}_t$
2007	5,5	-	5,5	-	-
2008	9,5	5,5	52,3	30,3	5,8
2009	3,3	9,5	31,4	90,3	5,5
2010	2,3	3,3	7,7	10,9	6,0
2011	8,8	2,3	20,2	5,3	6,0
Yekun	29,4	20,6	117,1	136,8	23,3

Aparılan zəruri hesablamaların nəticələrinə görə 2007-2011-ci illərdə qiymətli kağızlar bazarının dövriyyəsi üzrə bir addımlı avtoreqressiya modeli $\hat{y}_t = 6,22 - 0,08 \cdot y_{t-1}$ şəklində olmuşdur. y_{t-1} -in qiymətlərini avtoreqressiya modelində yerinə qoysaq gəlirin hamarlaşdırılmış qiymətlərini alırıq. Bu iki səviyyəni xətti qrafikdə təsvir edək (Şəkil 1.).

Şəkil 1. 2007-2011-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının dövriyyəsinin həcmnin faktiki və nəzəri səviyyələri, mlyrd. manat.

Bu modeldə 2011-cü ilin qiymətli kağızlar üzrə dövriyyənin həcmi nəzərə almaqla 2012-ci ildə qiymətli kağızlar üzrə dövriyyənin gözlənilən həcmi tapa bilərik. Bunun həcmi 6,0 mlyrd. manat təşkil edəcəkdir. Bu proqnoz göstəricini modeldə nəzərə alaraq 2013-cü ilin qiymətli kağızlar üzrə dövriyyənin gözlənilən həcmi isə 5,7 mlyrd. manat olacağı nəticəsinə gələ bilərik. Deməli, bir addımlı əlaqə modeli proqnoz göstəricisini hesablayarkən yalnız əvvəlki bir dövrün səviyyəsinin təsirini əks etdirir. Əgər tədqiqat prosesində əvvəlki bir dövrün deyil daha çox, məsələn, iki və üç dövrün səviyyəsinin təsirini nəzərə almaqla proqnozun verilməsi tələb olunarsa onda eyni metodika əsasına həm iki, həm də üç addımlı avtoreqressiya modellərini qurmaq lazımdır. Bu cür yanaşma proqnozun dəqiqliyini xeyli artırır.

Eksponensial hamarlaşdırma modelinin əsasında prosesin stasionar xarakteri haqqındakı fərziyyə durur. Bu metoddan dinamika göstəricilərinin qısamüddətli proqnozunu hazırlayarkən istifadə edilir. Bu modelin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir müşahidənin hamarlaşdırılması prosedurasında yalnız dinamika sıralarının müəyyən çəki ilə götürülmüş əvvəlki səviyyələrindən istifadə edilir. t anına S_t sırasının səviyyəsinin hamarlaşdırılmış qiyməti aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$E_t = \omega Y_t + (1 - \omega) E_{t-1}$$

burada:

E_t - t anına eksponensial orta qiyməti,

E_{t-1} - $(t-1)$ anına eksponensial orta qiyməti,

E_{t-1} - t -ci illə iqtisadi prosesin qiymətini,

ω - t -ci dinamika sırasının çəkisini ($0 < \omega < 1$) göstərir.

Holt-Vinter proqnozlaşdırma modeli iki komponentə - eksponensial hamarlaşdırma və trend komponentinə əsaslanır. Bu model ümumi şəkildə aşağıdakı kimi ifadə edilir:

$$E_t = \omega Y_t + (1 - \omega) (E_{t-1} - T_{t-1})$$

$$T_t = v(E_t - E_{t-1}) + (1 - v) T_{t-1}$$

Bunların cəmi, $E_t = E_{t-1} + T_t$.

Eksponensial hamarlaşdırmanın praktiki istifadəsi zamanı bəzi çətinliklər yaranır. Onlardan əsasları hamarlaşdırma parametrinin (ω) və ilkin səviyyənin (y_0) müəyyənəndirilməsidir. ω parametrinin qiymətindən əvvəlki müşahidələrin çəkisinin və bu dərəcəyə uyğun olaraq onların hamarlaşdırılmış səviyyəyə təsirinin nə qədər azalması asılıdır. ω parametrinin qiyməti nə qədər böyük olarsa əvvəlki səviyyələrin təsiri bir o qədər az olar. Hamarlaşdırma parametrinin kompromis qiymətinin axtarılıb tapılması modelin optimallaşdırılması vəzifəsini təşkil edir ki, bu günə qədər bu həll olunmamış qalır.

Eksponensial hamarlaşdırma metodunun müəllifi ingilis alimi P.Q.Braun ω parametrinin hesablanması üçün aşağıdakı düsturunu təklif etmişdir (3) .

$$\omega = \frac{2}{m + 1}$$

Burada, m hamarlaşdırma intervalına düşən səviyyələrin sayını göstərir. m və ω bu halda empirik olaraq müəyyən edilir. O, praktiki əlverişlilik baxımından kompromis qiymət kimi ω -nın 0,1 və 0,3 aralığında olan qiymətlərindən istifadə edilməsini tövsiyə edir.

Dinamika sıralarını tədqiq edərkən, bir qayda olaraq son dövrün məlumatları daha dəyərli hesab edilir. Belə ki, öyrənilən dövrdə mövcud olan meyl deyil, hazırkı dövrdə meylin necə inkişaf etdiyini bilmək zəruridir. Adaptiv metodlar vaxt sıralarının səviyyələrinin müxtəlif informasiya dəyərliliyini nəzərə almağa imkan verir. Zaman sıralarının müəyyən statistik xarakteristikalarına əsaslanan ekstrapolyasiya metodu ilə proqnozlaşdırmada bu və ya digər dərəcədə adaptasiya üsulları vardır.

Yeni məlumatların daxil olması əvvəl seçilmiş əyrinin digər modelə əvəz edilməsinə gətirib çıxara bilər. Lakin bu halda adaptasiya (uyğunlaşma) dərəcəsi çox az olur. Bundan başqa o vaxt sıralarının uzunluğunun artması ilə aşağı düşür. Bu zaman hər yeni nöqtənin “çəkisi” də azalır. Adaptiv metodlar səviyyələrin “yaşından” asılı olaraq müxtəlif dəyərlərini bu səviyyələrə verilən çəkilərin köməyi ilə nəzərə alır.

Adaptiv modellərin əmsallarının qiymətləndirilməsi adətən rekkurent metod əsasında həyata keçirilir. Bu ən kiçik kvadratlar, maksimum yaxınlaşma və digər metodlardan fərqlənir. Qeyd edilən model digər metodlardan fərqli olaraq yeni məlumatlar ortaya çıxarkən təkrar hesablamaların aparılmasını tələb etmir.

Sadə adaptiv modellərdən biri eksponensial hamarlaşdırma modelidir. Bu modellərdə hamarlaşdırma parametrinin kompromis qiymətinin axtarılıb tapılması modelin optimallaşdırılması vəzifəsini təşkil edir. Çox vaxt hamarlaşdırma parametrinin optimal qiymətini axtarılıb tapılması

xətanın dispersiyası ən kiçik olan qiymətinin seçilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Adətən hamarlaşdırma parametri 0,1-0,3 aralığında götürülür.

Qeyd etmişdik ki, sosial-iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılmasında eksponensial hamarlaşdırma modeli mühüm yerlərdən birini tutur. Eksponensial hamarlaşdırmanı aparmaq üçün ilk növbədə hamarlaşdırma parametrinin optimal qiymətini müəyyənləşdirmək lazımdır. İngilis alimi P.Q.Braunun metodikasına əsasən hamarlaşdırma parametrinin (ω) qiyməti

$$\omega = \frac{2}{m+1} = \frac{2}{6} = 0,33$$

olacaqdır. Aşağıdakı düstur əsasında 2007-2011-ci illərin qiymətli kağızlar bazarının dövriyyəsi üzrə verilmiş məlumatların eksponensial hamarlaşdırılmasını həyata keçirək.

$$E_t = \omega Y_t + (1 - \omega) E_{t-1}$$

Onu da qeyd edək ki, qiymətli kağızlar bazarının dövriyyəsinin həcmi eksponensial hamarlaşdırarkən hamarlaşdırma parametrinin qiymətini həm 0,33, həm də 0,5 götürəcəyik. Ona görə ki, hamarlaşdırılan səviyyələr bu parametrin kəmiyyətindən birbaşa asılıdır. Bu cür yanaşma müqayisə aparmağa imkan verəcəkdir. Hamarlaşdırma parametrinin 0,33 və 0,5 qiymətləri üçün hamarlaşdırılmış səviyyələr hesablanmış və nəticələr cədvəldə verilmişdir (Cədvəl 2).

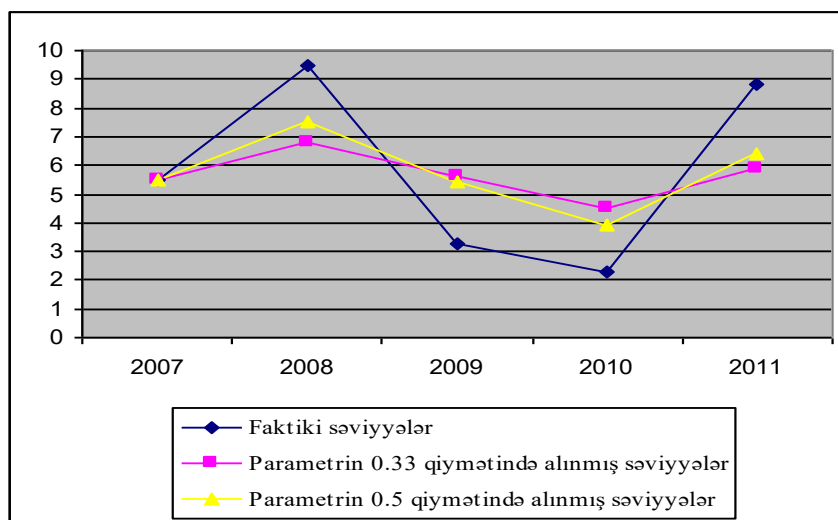
Cədvəl 2.

2007-2011-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının dövriyyəsinin həcmi, mlyrd. manat (8)

İllər	Qiymətli kağızlar bazarının dövriyyəsinin həcmi	$\omega = 0,33$	$\omega = 0,5$
2007	5,5	5,5	5,5
2008	9,5	6,8	7,5
2009	3,3	5,6	5,4
2010	2,3	4,5	3,9
2011	8,8	5,9	6,4

Alınmış nəticələr xətti qrafikdə əks olunmuşdur (Şəkil 2).

Beləliklə, hesablamanın nəticələrindən görünür ki, hamarlaşdırma parametrinin böyük qiymətində hesablanmış səviyyələr faktiki səviyyəyə daha yaxın olur. Belə ki, parametrin 0,33 qiymətində qiymətli kağızlar bazarının dövriyyəsinin həcmi 2008-ci ildə 6,8 mlyrd. manat, parametrin 0,5 qiymətində 7,5 mlyrd. manat, 2010-cu ildə isə uyğun olaraq 4,5 və 3,9 mlyrd. manat təşkil etmişdir. Bu illərdə faktiki səviyyə müvafiq olaraq 9,5 və 2,3 mlyrd. manat olmuşdur. Deməli, hamarlaşdırma parametrinin birinci qiyməti ilə (0,33) hesablamada proqnozun xətası 2008-cı ildə 2,7 mlyrd. manat (28,4%) və 2010-cu ildə 1,6 mlyrd. manat (48,9%), ikinci qiymətində isə müvafiq olaraq 2,0 mlyrd. manat (21%) və 1,6 mlyrd. manat (41%) olmuşdur.

Şəkil 2. 2007-2011-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının dövriyyəsinin həcmnin faktiki və nəzəri səviyyələri, mlyrd. manat

Qeyd etdiyimiz kimi, bu modelin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir müşahidənin hamarlaşdırılması prosedurasında yalnız dinamika sıralarının müəyyən çəki ilə götürülmüş əvvəlki səviyyələrindən istifadə edilir. Odur ki, eksponensial modeldən dinamika göstəricilərinin qısamüddətli proqnozunu hazırlayarkən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Tədqiq edilən dövr üzrə əhalinin gəlirlərinin faktiki və hamarlaşdırılmış səviyyələrinin qrafik təsvirindən görünür ki, ən hamar sıralar hamarlaşdırma parametrinin kiçik qiymətində alınmışdır. Bu qiymətdə dispersiya ən kiçikdir. Hamarlaşdırma parametrinin yüksək qiyməti üçün hesablanmış səviyyələr demək olar ki, faktiki səviyyələrlə üst-üstə düşür və deməli ən tərəddüdlüdür (yəni cari səviyyələrin təsiri daha çox hiss olunur). Beləliklə, araşdırma göstərir ki, sosial-iqtisadi hadisələrin, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarının mühüm göstəricilərinin qısamüddətli proqnozlaşdırılmasında eksponensial hamarlaşdırma metodundan istifadə edərək bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınması məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Юзбашев М.М., Афанасьев В.Н. Анализ временных рядов и прогнозирование, Учебник, Издательство: Финансы и статистика Инфра -М, 2009.
2. Курникова Е.Л., Тарлецкая Л.В. Основы статистики, Учебное пособие Издательство: МГИМО, 2008.
3. Чураков Е.П. Прогнозирование экономических временных рядов, Издательство: Финансы и статистика, Учебное пособие, 2008.
4. Безруков А.В. Статистические методы оценки волатильности финансового рынка, авто. реф. канд. экон. наук., М, 2010.
5. Количественные методы финансового анализа. Под ред. Энтова Р.М.- М.:ИНФРА-М, 1996.
6. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Sosial-iqtisadi statistika, Bakı, 2006.
7. Əliyev Ə.İ. Qısamüddətli proqnozlaşdırmada avtoregressiya modelinin tətbiqi. "Audit" jurnalı, №3, 2002.
8. www.azstat.org.

*Musayev E.M. dissertant
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

MÜXTƏLİF STATİSTİK MODELƏR ƏSASINDA QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İNKİŞAF DİNAMİKASININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Məqalədə qiymətli kağızlar bazarının inkişaf dinamikasının müxtəlif statistik modellər əsasında qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri tədqiq edilir. Burada qiymətli kağızlar bazarını səciyyələndirən göstəriciləri dinamikada statistik təhlil edərkən ona xas olan komponentlərdən biri kimi təsadüfi amillərin təsirinin öyrənilməsi zəruriliyi əsaslandırılır. Bu cür yanaşma alınmış nəticələrin etibarlılığının yüksəldilməsinə gətirib çıxarır.

Məqalədə müəllif araşdırılan statistik modellərin bəziləri əsasında ölkənin qiymətli kağızlar bazarının dövriyyəsinin qısa müddətə gözlənilən həcmi hesablayır.

*Мусаев Э.М. диссертант
Бакинский Университет Бизнеса*

P E Z Y O M E

ОЦЕНКА ДИНАМИКИ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ НА ОСНОВЕ РАЗЛИЧНЫХ СТАТИСТИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ

В статье изучаются теоретико – методологические аспекты оценки динамики развития рынка ценных бумаг на основании различных статистических моделей. Анализируя в динамике здесь показатели, характеризующие рынок ценных бумаг, обосновывается необходимость изучения случайных факторов, как один из свойственных ему компонентов. Такой подход обуславливает повышение надежности полученных результатов.

В статье автор рассчитывает объем оборота рынка ценных бумаг страны, ожидаемый в краткосрочной перспективе, на основании некоторых исследуемых статистических моделей.

*Musayev E.M. cand. for a degree
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE EVALUATION OF SECURITY MARKET ON THE DEVELOPMENT OF DY- NAMICS ON THE BASE OF DIFFERENT STATISTICAL MODELS

The text reports of theoretical-methodological aspects of assessment of securities market development rate on the basis of different statistic models. The text emphasizes that it is necessary to study random factors as specific components in analyzing statistically the indications characterizing the securities market. Such approach may improve the reliability of the obtained results.

The author calculated and reported the volume of turnover of national securities market for a short term under some of studied models.

*Əkbərova L.V. doktorant
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*

UOT-364.66 (479.24)

BBK 21052.9 (2A) 20

SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNDƏ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ DAXİLİ AUDİTİN ROLU

Açar sözlər: daxili audit, daxili nəzarət, risklərin idarə edilməsi, səmərəlilik, korporativ idarəetmə.

Ключевые слова: внутренний аудит, внутренний контроль, управление рисками, эффективность, корпоративное управление.

Key words: internal audit, internal control, risk management, efficiency, corporate management.

Son illərdə dünya iqtisadiyyatında baş vermiş iqtisadi-maliyyə böhranı şirkətlərin maliyyə hesabatlığı sahəsində müstəqillik, obyektivlik və peşəkarlıq kimi audit prinsiplərinin kifayət qədər tətbiq edilməməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Başqa sözlə, idarəetmə və maliyyə hesabatlığında şəffaflığa olan tələbə yetərinə riayət edilməməsi bir sıra ölkələrdə iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində ciddi neqativ halların yaranmasına rəvac vermişdir. Bu mənada təsərrüfat subyektlərində bir çox qoruyucu və nizamlayıcı funksiyaları yerinə yetirməyə məsul və qadir olan daxili auditin iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində oynaya biləcəyi rolun düzgün qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünya audit praktikasında daxili auditin təsərrüfat subyektlərinin uğur qazanmalarında rolu əsasən aşağıdakı üç əsas istiqamət üzrə təsnifləşdirilir:

a) “Watchdoq”: daxili auditin funksiyası müşahidə etmək və xəbərdarlıq etməkdir. Watchdoq müxtəlif xarakterli xətalara yol verilməsinin qarşısını almaqla yanaşı, nəzarət sistemini gücləndirərək, yeniliklərin tətbiq olunmasını təmin edir;

b) Müşavir: daxili auditin bu funksiyası inkişaf etdirmək və təkliflər irəli sürməkdir. Müşavir qismində daxili audit fəaliyyətin daim artmasına, mülkiyyətə ziyan vurulmamasına və rəhbərliyin səmərəli olmasına zəmanət verir;

c) Katalist: daxili audit işçiləri müəssisənin qarşısında duran məsələlərin həllinə yönəldir və səfərbər edir. Bu istiqamətdə daxili audit inkişafın davamlılığının təminatçısı kimi dəyərləndirilir.

Bəzi mütəxəssislər isə daxili auditin risk və nəzarətlər mövzusunda təlim keçməsinin və səlahiyyətlərini yerinə yetirib-yetirməməsinin təmin edilməsi nöqtəyi-nəzərdən təşkilatın idarə edilməsindəki rolunu “asanlaşdırıcı” (facilitator), risk və nəzarətlərlə bağlı təşkilatda bütün aşağı və yuxarı istiqamətli əlaqələrin mövcudluğundan əmin olmaq nöqtəyi-nəzərdən “məlumat təmin edən” kimi qiymətləndirirlər.

Yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirməklə belə mülahizə yürütmək olar ki, daxili audit təşkilatın səmərəli idarə edilməsi sahəsində mümkün ola biləcək bütün gələcək dəyişiklikləri ən yaxşı halda qarşılayacaq riskə əsaslanan yanaşmaların mənimsəməsi ilə müstəqil və etibarlı zəmanət təmin edən bir mənbə olaraq təkamülə dəstək rolunda çıxış edir.

Bu baxımdan da bütün dünyada daxili auditə marağın artması təmayülü müşahidə olunmaqdadır. Bir tərəfdən korporativ idarəetmə sahəsində irəliləyişlər, digər tərəfdən isə Bazel II-nin tələb etdiyi tənzimləmələr bu təmayülün daha da güclənməsini zəruri edir. Başqa sözlə, daxili auditin əlavə dəyər yaratması ilə bağlı yəqinlik çoxaldıqca, onun əhəmiyyəti və rolu daha da artır.

Bir cəhət də xüsusi qeyd olunmalıdır ki, kənar auditorlar əvvəlki məlumatları əsas götürərək fikir söylədikləri halda, daxili auditorlar ümumiyyətlə mövcud idarəetmənin və gələcək proseslərin (əməliyyatların) səmərəliliyi və effektivliyini qiymətləndirirlər. Başqa sözlə, getdikcə güclənən rəqəbat mühitində sahibkarlıq subyektlərinin əldə edəcəkləri uğurlar mükəmməl daxili audit sisteminin qurulmasından bilavasitə asılıdır.

Daxili auditin tövsiyələri biznesin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və əsas risklərin azaldılmasına zəmin yaratmaqla bərabər sahibkarlıq subyektlərində həyata keçirilən əməliyyatların qanunvericiliyin və normativ sənədlərin tələblərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Eyni zamanda daxili auditin müəssisənin güclü risk sarsıntılarında qorunmaqda rolunu çox böyükdür.

Daxili auditin rolunu şərh edərkən xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, onun düzgün təşkili həm də işgüzar tərəfdaşların etibarını qazanmağa imkan yaradır ki, bu da öz növbəsində, müəssisə və təşkilatın maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanmasında, fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində, idarəçiliyin keyfiyyətinin yüksəldilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə, digər müsbət məziyyətləri ilə yanaşı, daxili audit təsərrüfat subyektinin mülkiyyətçilərinə imkan verir ki, müəssisə və təşkilatda işlərin vəziyyəti barədə obyektiv informasiya əldə etmək imkanına malik olsunlar.

Sahibkarlıq subyektlərinin səmərəli fəaliyyətlərinin təmin olunmasında daxili auditin oynadığı rolun əsas istiqamətləri aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir (Sxem 1).

Sxemdən də göründüyü kimi, daxili auditin məqsədləri mühasibata nəzarət sahəsindən digər sahələrə doğru genişlənərkən, audit fəaliyyəti müəssisənin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsini və daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün nə kimi dəyişikliklər edilə biləcəyi mövzusunda tövsiyələri əks etdirir. Bu da daxili auditin qoruyucu xüsusiyyətdən nizamlayıcı xüsusiyyətinə doğru əhəmiyyətində meydana çıxan dəyişikliyi göstərir.

Daxili auditorlar müəssisənin fəaliyyətinin nəzarət-tədbir prosedurlarına uyğunluğu mövzusunda rəyləri ilə yanaşı, təşkilati hədəflərə çatmaqda bu nəzarət mexanizmlərinin daha düzgün tətbiqi ilə bağlı müxtəlif təkliflər irəli sürə bilirlər. Bunlar da öz növbəsində sahibkarlıq subyektinin təşkilati strukturunda və istehsal üsullarında dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı rəylər halında hesabatda qeyd edilməlidir ki, bu da rəhbərliyə müəssisənin səmərəli idarə edilməsi üçün çox mühümdür. Əslində bütün bu hesabatların verilməsinin əsas səbəbi, müəssisədəki xəta, hiylə və nizamsızlıqlar kimi özünü büruzə verən risklərin aradan qaldırılması istiqamətində daha yaxşı nəzarət-tədbir prosedurları müəyyən etmək və səmərəliliyi yüksəltməkdir.

Aparılan hesablamalar göstərir ki, təkmil daxili nəzarət və auditin tətbiqi əmək məhsuldarlığının 15-25% yüksəlməsinə, sifarişlərin icra müddətlərinin 20-25% azalmasına imkan verir [3]. Bu onunla izah oluna bilər ki, tədqiq olunan müəssisələrin 60%-ə yaxınında “daxili nəzarət sisteminin gücləndirilməsi” həyata keçirilməsi vacib hesab edilən əsas tədbirlər sırasında öncül yerdə nəzərdə tutulmuşdur. Halbuki cəmi 2-3 il əvvəl bu rəqəm cəmi 37% təşkil edirdi. Müəssisələrin 64%-i daxili nəzarətin tətbiqinin itkilərin azaldılmasına gətirib çıxaracağı qənaətinə diirlər.

Daxili Auditorlar İnstitutunun tədqiqatlarına əsasən daxili nəzarət işçiləri şirkətlərin 44%-də fərqləndirici rolunu aşkar edilməsində və 26% şirkətlərdə onun öyrənilməsində mühüm rol oynayırlar. Ümumiyyətlə isə, daxili audit təşkilatın korporativ idarəetmə prinsiplərinin inkişaf etdirilməsi və bu prinsiplərin tətbiqi üçün çox vacibdir.

Daxili auditin rolu və əhəmiyyəti barədə Azərbaycan alimlərinin də fikirləri elmi-praktik baxımdan maraq doğurur. Təsərrüfat subyektlərində iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində daxili auditin rolu və vəzifələri professor İ. Abbasovun əsərlərində dəfələrlə vurğulanmışdır. Bu baxımdan, İ. Abbasovun bəzi fikirlərinə nəzər yetirmək yerinə düşərdi: “Daxili audit müəssisənin perspektiv inkişafının təminatçısı olmaqla biznes planını, uçot sistemini, istehsalın quruluşunu və s. bu kimi halların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi olan mənfəətə təsirini təhlil etməklə iqtisadi prosesləri müəyyən olunmuş əsas məqsədə nail olmağa istiqamətləndirir...”

...Daxili audit, həmçinin müəssisənin gələcək fəaliyyətində mövcud ola biləcək çətinlikləri qabaqcadan müəyyən etməklə, idarəetmə qərarlarında lazımi dəyişikliklər etmək üçün səmərəli təkliflər hazırlayır” [1, s. 429].

C. Namazova qeyd edir ki, “daxili audit sisteminin inkişafı müəssisənin maliyyə-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi, maliyyə sabitliyinə şərait yaradılması üçün zəmin yaradaraq fəaliyyətdə qanunvericilik və normativ-hüquqi bazaya riayət edilməsinə mülkiyyətin və əmlakın qorunub saxlanmasına təsir edir. Həmçinin, daxili auditin təşkili maliyyə vəsaitlərindən düzgün və səmərəli istifadə amilini ön plana çəkir” [2, s. 118]. Daha sonra müəllif tamamilə haqlı olaraq göstərir ki: “Daxili audit sadəcə olaraq yoxlama məqsədi üçün yaradılmış, kənarlaşmaları aşkara çıxarmır, o, həm də fəaliyyətlə bağlı problemlərin meydana gəlməsinin qarşısını alır, mənfəət meyillər ehtimalını müəyyən edir” [2].

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, daxili audit prosesinin əsas məqsədi daxili nəzarət sisteminin kafiliyini, səmərəliliyini tədqiq etmək və qiymətləndirməklə rəhbərliyə məlumat verməkdir. Daxili nəzarət sisteminin kafiliyinin və səmərəliliyinin daxili audit tərəfindən ölçülə bilməsi üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir sıra meyarlara əsaslanır. Bu meyarlar müxtəlif variantlarda ola bilər, məsələn, hamı tərəfindən qəbul edilmiş mühasibat prinsipləri, rəhbərliyin müəyyən etdiyi tədbir prosedurlarını təşkil edən planlar, sirkulyarlar və rəhbərlərin əmrlərində yer alan qaydalar və təbii ki, qanunvericilikdə təsbit edilmiş tələblər ola bilər.

Qısa olaraq xülasə etsək – daxili audit rəhbərliyin və direktorlar şurası üzvlərinin fəaliyyətlərinin səmərəli yerinə yetirilməsinə kömək edir. Daxili auditorlar rəhbərləri təşkilatın daxili nəzarət sisteminin kafiliyi və səmərəliliyi barədə məlumatlandırmaqda məsuliyyət daşıyırlar.

Daxili auditin təsərrüfat subyektlərində iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində və ümumi inkişafın təmin edilməsində rolunun gələcəkdə daha da artacağı barədə mülahizələr bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatın nəticələrində özünü aydın təsdiq edir (bax: cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Daxili auditin növlərində gözlənilən və təxmin edilən dəyişikliklər (%-lə)

Fəaliyyət	Artacaq	Azalacaq	Dəyişməyəcək	Cəmi 100%
Maliyyə prosesinin nəzərdən keçirilməsi	43,5	14,5	41,9	100
Risqlərin idarə edilməsi	79,5	2,3	18,2	100
İdarəetmə	63,2	4	32,8	100
Qanunvericiliyə uyğunluq	46,9	11,7	41,4	100
Müəssisədaxili ümumi nəzarət	46,2	14,7	39,1	100

Ümumiləşdirməklə belə fikir yürütmək olar ki, hazırda daxili auditorlar hər hansı bir müəssisənin nailiyyəti üçün çox önəmli rol oynayırlar. Hər bir müəssisənin fəaliyyətini, əməliyyat və hədəflərini araşdırırlar. Rəhbərliyə obyektiv, müstəqil və səriştəli tövsiyələr verərək onların dayanıqlı inkişafına köməklik göstərirlər. Ən dəyərli və fəal daxili auditorlar tendensiyaları mütəmadi olaraq izləyir və istənilən mövzulara yaxından bələd olmaq üçün biliklərini dövrün tələbinə uyğun yeniləşdirirlər. Onlar şirkətin gələcək istiqamətlərini proqnozlaşdırır, xüsusi həssaslıqla hadisələrə cavab verir, lazımı tədbirləri görür və beləliklə də, müəssisələrdə idarəetmənin səmərəliliyinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayırlar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. İbad Abbasov. Audit. Bakı Biznes Universiteti. 2007.
2. Cəmilə Namazova, Rahib Kazımov. Praktiki audit. Bakı, 2012.
3. Редченко К. Маленькими шагами к большому успеху: кайзенкостинг. — http://www.management.com.ua/finance/fin_036.
4. Daxili audit fəaliyyətinin təməl prinsipləri. Bakı, Mütərcim, 2006.
5. Daxili audit. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası. Bakı, Nağıl evi, 2008.

*Əkbərova L.V. doktorant
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*

X Ü L A S Ə**SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNDƏ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİN
YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ DAXİLİ AUDİTİN ROLU**

Təsərrüfat subyektlərində bir çox qoruyucu və nizamlayıcı funksiyaları yerinə yetirməyə məsul və qadir olan daxili auditin iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində oynaya biləcəyi rolun düzgün qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Getdikcə güclənən rəqabət mühitində sahibkarlıq subyektlərinin əldə edəcəkləri uğurlar mükəmməl daxili audit sisteminin qurulmasından bilavasitə asılıdır.

Daxili auditin tövsiyələri biznesin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və əsas risklərin azaldılmasına zəmin yaratmaqla bərabər sahibkarlıq subyektlərində həyata keçirilən əməliyyatların qanunvericiliyin və normativ sənədlərin tələblərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir.

*Акперова Л.В. докторант
Азербайджанский Университет Кооперации*

Р Е З Ю М Е

РОЛЬ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В ПОВЫШЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Правильная оценка роли внутреннего аудита, ответственного за выполнение ряда регулирующих и охраняющих функций в субъектах предпринимательства имеет важное значение.

В условиях усиливающейся конкуренции успех субъектов предпринимательства непосредственно зависит от организации совершенной системы внутреннего аудита.

Рекомендации внутреннего аудита позволяют наряду с повышением эффективности бизнеса и уменьшением основных рисков обеспечить законность и соответствие операций осуществляемых в субъектах предпринимательства к требованиям нормативных документов.

*Akbarova L.V. doctorant
Azerbaijan Cooperation University*

S U M M A R Y

THE ROLE OF INTERNAL AUDIT IN IMPROVING THE ECONOMIC EFFICIENCY OF BUSINESS ENTITIES

It is very important to evaluate the important role of internal audit that is capable and responsible for performing some protective and regulatory functions in the business entities in increasing the efficiency of economic growth.

In terms of growing competition the achievements that can be gained by business entities directly depend on the establishment of effective system of internal audit.

Recommendations of internal audit guarantee for improvement of business efficiency and reducing risks, also it allow to define compliance with the requirements of the legislation and normative documents.

UOT-336

BANK SİSTEMİNDƏ ÖDƏNİLƏN VERGİLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: vergi, bank, bank sistemi, mənfəət vergisi, əmlak vergisi, ƏDV, torpaq vergisi, vergi güzəştləri.

Ключевые слова: налог, банк, банковская система, налог на прибыль, НДС, земельный налог, налог на имущество, налоговые льготы.

Key words: tax, bank, bank system, income tax, VAT, land tax, property tax, tax rebates.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına onun bank sisteminin inkişaf səviyyəsi də təsir edir. Müasir cəmiyyətimizdə çox az insan tapılar ki, bankdan və onun xidmətlərindən istifadə etməsin.

Bank - fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsi, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən maliyyə-kredit təşkilatıdır. Hüquqi status baxımından hüquqi şəxsdir.

Bankların vergiyə cəlb olunması büdcənin gəlirlərinin formalaşmasında əsas rol oynayır.

Bununla əlaqədar, bankların vergiyə cəlb olunması xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində, o cümlədən, maliyyə-kredit sahəsində vergiyə cəlb olunma, fəaliyyətin yerindən və ya növündən asılı olmayaraq vergitutmanın eyni prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Vergitutmanın əsas prinsipləri Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmişdir.

Banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları tərəfindən ödənilən vergilər hansılardır?

Məlum olduğu kimi, "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən bank təşkilatlarının həyata keçirə biləcəyi fəaliyyət növlərinin sayı məhdudlaşdırılmışdır. Ona görə də, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları həyata keçirə biləcəkləri fəaliyyət növlərinin xüsusiyyətindən asılı olaraq, Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan 9 növ vergidən yalnız 4-nün mənfəət vergisinin, əlavə dəyər vergisinin, əmlak və torpaq vergilərinin ödəyiciləri ola bilərlər. Vergi Məcəlləsinin 218.21-ci maddəsinə əsasən kredit və sığorta təşkilatları, investisiya fondları, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları, lombardların sadələşdirilmiş vergitutma sistemini tətbiq etmək hüququ yoxdur.

Göründüyü kimi, bankların sadələşdirilmiş vergitutma sistemini tətbiq etmək hüququ olmadığından, onlar mənfəət vergisinin ödəyiciləri kimi vergi uçotuna alınaraq hesabat ili ərzində əldə olunan gəlirlərlə bu gəlirlərin əldə olunmasına çəkilən və qanunvericiliklə gəlirdən çıxıla bilən xərclərin fərqindən 20 faiz dərəcəsi ilə mənfəət vergisi hesablamaq, hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq "Mənfəət vergisi bəyannaməsi"-ni təqdim etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasında özünün daimi nümayəndəliyi vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident bank bu fəaliyyətdən əldə etdiyi mənfəətindən, yəni daimi nümayəndəliyi ilə bağlı Azərbaycan mənbəyindən əldə etdiyi ümumi gəlirinin Vergi Məcəlləsinə əsasən həmin gəlirin əldə edilməsinə çəkilən xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğindən vergi ödəyir. Qeyri-rezident bankın daimi nümayəndəliyi ilə bağlı olmayan ümumi gəliri Vergi Məcəlləsinin 125-ci maddəsində nəzərdə tutulduğu hallarda ödəmə mənbəyində vergiyə cəlb olunur.

Mənfəət vergisinin ödəyicisi kimi banklar əmlak vergisinin də ödəyicisi olaraq mülkiyyətində olan əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyərindən 1 faiz dərəcə ilə əmlak vergisini hesablayaraq, hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq "Əmlak vergisi bəyannaməsi"ni təqdim etməlidirlər.

Mülkiyyətində əmlak vergisinin vergitutma obyektləri olan rezident banklar (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və onun qurumları istisna olunmaqla) və Azərbaycan Respublikasında özünün daimi nümayəndəliyi vasitəsi ilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident banklar əmlak vergisinin ödəyiciləridir.

Onu da qeyd edək ki, ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatı alan, banklar tərəfindən vergidən azad olunan malların (işlərin, xidmətlərin) təqdim olunması (ilk növbədə da Vergi Məcəlləsinin 164.1.2-ci maddəsinə əsasən ƏDV-dən azad edilən maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi) istisna olmaqla digər malların (işlərin, xidmətlərin) təqdim olunması ƏDV-ə cəlb olunan əməliyyat hesab olunur.

Eyni zamanda, bank öz əməkdaşlarına muzzdlu işlə əlaqədar hesablanan aylıq gəlirdən Vergi Məcəlləsinin 101.1-ci maddəsində göstərilən dərəcələrlə ödəmə mənbəyində vergini tutaraq, müvafiq qaydada bəyan etməklə dövlət büdcəsinə ödəməlidirlər.

Bundan başqa, bankların həyata keçirdiyi fəaliyyət zamanı fəaliyyətin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, müvafiq vergitutma obyekti olduqda digər vergi öhdəlikləri də (ödəmə mənbəyində tutulan vergi, yol vergisi, torpaq vergisi və s.) yarana bilər.

Həmçinin mənfəət vergisindən verilən güzəştləri tənzimləyən Vergi Məcəlləsinin 106-cı maddəsində banklara (Mərkəzi Bank və onun qurumları istisna olmaqla) güzəştlərin verilməsi nəzərdə tutulmayıb.

Ödəmə mənbəyindən tutulan vergilərə gəldikdə isə, banklar aşağıdakı hallarda ödəmə mənbəyindən vergiyə cəlb olunmaya bilərlər:

a) Banklar tərəfindən dividend şəklində alınan dividendlər dividend kimi hüquqi və fiziki şəxslərə ödəndikdə (Vergi Məcəlləsi, maddə 122.2);

b) Banklar tərəfindən rezident statusu olan kredit təşkilatlarına və maliyyə lizinqi həyata keçirən şəxslərə, qeyri-rezident bankların, maliyyə lizinqini həyata keçirən qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliklərinə faizlər ödənildikdə (Vergi Məcəlləsi, maddə 123.1);

d) Müəyyən dövlətlə ikiqat vergitutmanı aradan qaldırmaq məqsədi ilə müqavilə mövcud olduğu halda və müvafiq dövləti təmsil edən qeyri-rezidentə bəzi növ ödənişlər (dividendlər, faizlər və s) edilərkən, həmin qeyri-rezident tərəfindən vergi inzibatçılığının qaydalarına uyğun olaraq xüsusi arayış forması edildikdə, ilkin azadolma mexanizminin tətbiqi zamanı.

Vergi qanunverciliyinə uyğun olaraq, maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi ƏDV-dən azaddır. Qeyd edək ki, Vergi Məcəlləsinin 13.2.14-cü maddəsinə əsasən, maliyyə xidmətləri dedikdə, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- kreditlərin, maliyyə lizinqi əməliyyatlarının, kredit təminatlarının və pul-kredit əməliyyatlarında hər hansı girov və ya lombard təminatının təqdim edilməsi (yaxud verilməsi) və qaytarılması, o cümlədən krediti və ya təminatı təqdim etmiş şəxsin kreditləri və kredit təminatlarını idarə etməsi;

- müştərilərin depozitlərinin və hesablarının idarə edilməsi, tədiyyələr, köçürmələr, borc öhdəlikləri və tədiyyə vasitələri ilə bağlı əməliyyatlar;

- qanuni tədiyyə vasitələri olan valyutanın, pul vəsaitlərinin və əsginasların (numizmatika əşyalarından başqa) tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar;

- səhmlərin, istiqraz vəərəqələrinin, sertifikatların, veksellərin, çeklərin və digər qiymətli kağızların tədavülü ilə bağlı əməliyyatlar. (İnkassasiya xidmətləri və ya banknotların, qiymətli

kağızların və ya digər qiymətlilərin saxlanması və ya onların qorunmasının təmin edilməsi üzrə xidmətlər maliyyə xidmətlərinə aid deyildir);

- törəmə maliyyə vasitələri ilə əqdlərə, forvard müqavilələrinə, opsiyonlara və analoji sazişlərə aid əməliyyatlar;

- investisiya fondlarının idarə edilməsi ilə bağlı xidmətlər (2).

Əlavə dəyər vergisi təqdim edilmiş malların (işlərin, xidmətlərin) dəyərindən 18% dərəcə ilə hesablanır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində, mülkiyyətində və ya istifadəsində torpaq sahəsi olan rezident və qeyri-rezident banklar (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və onun qurumları istisna olunmaqla) torpaq vergisinin ödəyiciləridir. Torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq, torpaq sahəsinə görə hər il sabit tədiyyə şəklində hesablanır.

Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə bankların və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatlarının məsuliyyəti necədir?

Vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq, dövlət qeydiyyatı vergi orqanları tərəfindən aparılan hüquqi şəxslər, habelə xarici kommersiya hüquqi şəxsinin nümayəndəlik və filialları dövlət qeydiyyatına alınması haqqında ərizə ilə birlikdə və ya qeydiyyatdan alındıqdan sonra istənilən vaxt, digər vergi ödəyiciləri isə uçota alınması haqqında şəhadətnaməni aldıqdan sonra bank idarəsində hesab açmaq üçün vergi orqanına ərizə verir. Vergi orqanı bu ərizə əsasında vergi ödəyicisinə 2 gündən gec olmayaraq şəhadətnamə-dublikat verir. Əgər vergi ödəyicisinin büdcəyə vergilər, faizlər və maliyyə sanksiyaları üzrə borcu yoxdursa, həmin şəhadətnamə-dublikat qeyd edilən müddətdə verilir. Vergi ödəyicisi tərəfindən nəzərdən keçirilən qaydalara əməl olunmadıqda, həmin vergi ödəyicisinə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin hesablaşma hesabı və ya digər hesablar açdığına görə hər açılmış hesab üçün 400 manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq olunur.

Eyni zamanda, sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin milli və ya xarici valyutada cari və ya digər hesablarında vəsait olduqda, onun vergilərin ödənilməsinə dair tapşırıqlarını, habelə vergilər üzrə borcların, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının vergi ödəyicisinin hesabından Mülki Məcəllədə nəzərdə tutulmuş ödənişlərin növbəliyinə uyğun tutulması haqqında vergi orqanlarının sərəncamlarını icra etmədiyinə görə – icra edilməmiş həmin ödəmə tapşırıqlarında və ya sərəncamlarda göstərilən məbləğin 20 faizi məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq olunur.

Vergi ödəyicisinin valyuta hesabından vəsait mübahisəsiz qaydada tutulduğu halda, bank həmin gün Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi rəsmi məzənnə ilə sərəncamda göstərilən məbləğin 105 faizindək hesabdakı valyuta vəsaitini dondurur. Valyuta vəsaiti vergi ödəyicisi tərəfindən manata konvertasiya edildikdən sonra sərəncam icra olunur.

Bununla bərabər, vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən hallarda vergi ödəyicisindən banka və ya bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatına müvafiq tapşırıq və ya sərəncam daxil olduğu gündən həmin günlər üçün vergi ödəyicisinə faiz hesablanır.

Bank və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatlarına verilən vergi güzəştləri hansılardır?

28 oktyabr 2008-ci il tarixdə “Bankların, sığorta və təkrarsığorta şirkətlərinin kapitallaşma səviyyəsinin artırılmasının stimullaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur.

Həmin Qanunun qəbul edilməsində əsas məqsəd maliyyə sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, bank və sığorta xidmətlərinin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması, habelə

bankların, sığorta və təkrarsığorta şirkətlərinin ödəmə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi və həmin şirkətlərin kapitallaşma səviyyəsinin artırılmasının stimullaşdırılmasıdır (3).

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında maliyyə-kredit siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və onun qurumları Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən mənfəət, əmlak və torpaq vergilərini ödəməkdən azaddırlar. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı mal idxalı, iş görülməsi və xidmət göstərilməsi əlavə dəyər vergisindən azaddır. Vergi Məcəlləsinə əsasən bank təşkilatlarının göstərdikləri maliyyə xidmətləri, milli və ya xarici valyutanın (numizmatika məqsədlərindən başqa), həmçinin qiymətli kağızların göndərilməsi və ya idxal edilməsi əlavə dəyər vergisindən azad edilir.

Qeyd edək ki, Vergi Məcəlləsinin 165.1.5-ci maddəsinə müvafiq olaraq qızıl və digər qiymətli əşyaların Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına göndərilməsi "0" dərəcə ilə əlavə dəyər vergisinə cəlb olunur (1).

Banklar və bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq Vergi Məcəlləsi ilə banklara qanunvericiliyə müvafiq qaydada aktivlərin təsnifatından asılı olaraq xüsusi ehtiyat fondlarının yaradılmasına aid edilən məbləğlərin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada gəlirdən çıxmaq hüququ verilmişdir.

Eyni zamanda, yuxarıda qeyd olunan xüsusi güzəştlərdən başqa, banklar və bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları sahibkarlığın və investisiya fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş digər güzəştlərdən də Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş qaydada istifadə etmək hüququna malikdirlər.

Vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq, vergi ödəyicisi vergi öhdəliyini müvafiq Məcəllə ilə müəyyən edilmiş müddətdə yerinə yetirmədikdə vergi orqanı hesablanmış və ya yenidən hesablanmış vergilərin, faizlərin və tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının 5 gün müddətində ödənilməsinə dair vergi ödəyicisinə bildiriş göndərir. Vergi ödəyicisi tərəfindən hesablanmış və ya yenidən hesablanmış vergilər, faizlər və ya tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyaları bildirişdə göstərilən müddətdə ödənilmədiyi halda, vergi orqanı vergi ödəyicisinin milli və ya xarici valyutada cari və ya digər hesablarından vergilər üzrə borcların və faizlərin, tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının dövlət büdcəsinə alınması üçün banka və ya digər kredit təşkilatına icra (ödəniş) sənədi olan sərəncam verir. Qeyd edək ki, Vergi Məcəlləsinin 65.3-cü maddəsinə uyğun olaraq vergi ödəyicisinin milli və ya xarici valyutada cari və ya digər hesablarında vəsait olduqda, vergi orqanının sərəncamı bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən həmin sərəncamın daxil olduğu gün icra edilir (1).

Qeyd edək ki, Vergi Məcəlləsinin 65.8-ci maddəsinə uyğun olaraq, vergi orqanları tərəfindən verilmiş sərəncam bir neçə bank və ya kredit təşkilatına verildikdə və bu zaman vergilər üzrə borclar və faizlər vergi ödəyicisinin hər hansı milli və ya xarici valyutada cari və ya digər hesablarından dövlət büdcəsinə alındıqda, vergi orqanı digər banklara və ya kredit təşkilatlarına verilən sərəncamların dərhal geri qaytarılmasını təmin edir.

Vergi orqanlarının vergilər üzrə borcların və faizlərin dövlət büdcəsinə alınması haqqında sərəncamları bank və digər kredit təşkilatı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş ödənişlərin növbəliliyi ardıcılığına uyğun olaraq icra edilir.

Vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının qarşısının alınması məqsədilə vergi qanunvericiliyi ilə banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatları qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin 75-ci maddəsinə müvafiq olaraq banklar və bank əməliyyatlarının ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən digər kredit təşkilatları borcludurlar:

- yalnız vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi verildiyini təsdiq edən sənədlər verildikdən sonra hüquqi şəxslərə və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərə hesablaşma hesabları, yaxud digər hesablar açmağa, bank sənədlərində vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi göstərilmədikdə hesablar üzrə əməliyyatlar aparmamağa;

- hüquqi şəxslərin və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərin öz hesablaşma, valyuta və ya digər hesablarından vergilərin ödənilməsi haqqında ödəmə tapşırıqlarını icra etməyə;

- hüquqi şəxslərin və sahibkarlıq fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən fiziki şəxslərin hesablaşma və ya digər hesablarından vəsaitin tutulması üzrə əməliyyatların aparıldığı gün vergi məbləğlərini müvafiq büdcəyə keçirməyə (banka və ya büdcəyə kassa xidməti göstərən digər maliyyə idarəsinə köçürməyə).

Vergi ödəyicisinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada gəlirlərinin və xərclərinin uçotunun aparılmaması, mühasibat və hesabat sənədlərinin məhv olunması (itirilməsi) halları aşkar edildikdə, habelə vergi bəyannamələri müəyyən olunmuş müddətdə təqdim edilmədikdə və ya vergi yoxlaşmasının aparılması zamanı vergi ödəyicisi tərəfindən vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinə sənədlər təqdim edilmədikdə, onlara ərazi və ya binalara (yaşayış binaları (sahələri) istisna olmaqla) daxil olmağa icazə verilmədikdə, vergi ödəyicisinin vergi öhdəliklərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə vergi orqanları müvəkkil banka yazılı bildiriş göndərməklə həmin bankın xidmət etdiyi hər hansı hüquqi şəxsin və ya fərdi sahibkarın bank hesabı və əməliyyatları barədə qanunvericiliyə uyğun olaraq məlumat almaq hüququna malikdirlər (2).

Müvəkkil bank vergi orqanı tərəfindən göndərilən bildirişi aldıqdan sonra həmin bildirişdə göstərilən məlumatların vergi orqanına veriləcəyi barədə 5 gün ərzində hüquqi şəxsə və fərdi sahibkara rəsmi məlumat verməlidir.

Hüquqi şəxsə və fərdi sahibkara rəsmi məlumat verildikdən sonra 15 gün ərzində bildirişdə göstərilən məlumatların verilməsinə etiraz edilməsi haqqında hüquqi şəxsin və fərdi sahibkarın ərizəsinə məhkəmədə baxılacağı barədə aidiyyətli məhkəmədən məlumat daxil olmadıqda, müvəkkil bank hüquqi şəxsin və fərdi sahibkarın hesabları və ya əməliyyatları barədə məlumatı vergi orqanına göndərir. Digər hallarda hüquqi şəxsin və fərdi sahibkarın hesabları və ya əməliyyatları barədə məlumatların verilməsinə yol verilmir.

Bank sisteminin inkişafına bilavasitə təsir edən vergitutma mexanizmi və nəzarət funksiyalarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra işlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2015-ci ilədək banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə ödənilən faizlərin gəlir vergisindən azad edilməsi haqqında qanunu imzalayıb.

Qanunda qeyd olunur ki, banklar və digər kredit təşkilatları tərəfindən fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə ödənilən faizlər 2014-cü il yanvarın 1-dən 1 (bir) il müddətinə gəlir vergisindən azad edilsin (4). Layihənin qəbulu banklara 50-60 milyon manat gəlir verəcək. Bu da bank sisteminin inkişafına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Vergi Məcəlləsi – 2013-cü il.
2. M.Məmmədov “Vergi sistemi” - Dərslik-2013.
3. “Bankların, sığorta və təkrar sığorta şirkətlərinin kapitallaşma səviyyəsinin artırılmasının stimullaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu - 28 oktyabr 2008-ci il.
4. www.taxes.gov.az.

*Nəcəfova V.Q. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

BANK SİSTEMİNDƏ ÖDƏNİLƏN VERGİLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə ölkənin inkişafında bankların rolu iki aspektdən qeyd olunmuşdur: insanların həyatına və iqtisadiyyatın inkişafına təsiri. İqtisadiyyatın inkişafına təsirini nəzərə alaraq bankların dövlət büdcəsinə ödədiyi vergilərin xüsusiyyətləri açıqlanmış, bank əməliyyatlarından tutulan vergilər, tətbiq olunan güzəştlər, vergidən yayınma hallarına görə müəyyən olunan sanksiya və cərimələr nəzərdən keçirilmiş, bank fəaliyyətində vergi qanunvericiliyinin rolu vurğulanmışdır.

*Наджафова В.Г. д.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E Z Y O M E

ХАРАКТЕРИСТИКА НАЛОГОВ, УПЛАЧИВАЕМЫХ В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ

Автор принимает банк в качестве одного из основных факторов для развития страны. Роль банков оценивается с двух точек зрения: во-первых, огромная роль банков в общественной жизни людей, во-вторых, точка зрения роль банков в экономике страны. Исследуются различные банковские операции и система налогов в этой сфере. В конце выдвигаются предложения по совершенствованию банковской деятельности и налогового законодательства.

*Najafova V.G. doc. of philos. in econ. scien.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE FEATURES OF TAXES PAID IN THE BANKING SYSTEM

The author accepts the bank as one of the main factors for the development of the country. The banks' role is evaluated from two points of view: huge role of banks in social life of the people and the second point banks' role in the economy of the country. Different bank activities and operations are specified in the article and the system of taxes in this sphere is researched. At the end proposals for improvement of banking activities and the tax regulations are put forward.

UOT – 339.94

**İNVESTİSİYA İQLİMİNİN FORMALAŞMASI - İNVESTİSİYA
SİYASƏTİNİN OBYEKTİ KİMİ**

Açar sözlər: investisiya iqlimi, investor, resipient, monitoring, investisiya əlverişliliyi, investisiya riski.

Ключевые слова: инвестиционный климат, инвестор, реципиент, мониторинг, инвестиционной привлекательности, инвестиционный риск.

Key words: the investment climate, investors, recipients, monitoring, the investment appeal, the investment risk.

Müasir dövr investisiya prosesinin tənzimlənməsi vəzifəsini prioritet məsələ kimi qarşıya qoyur və onun mürəkkəbləşməsi Azərbaycanın ayrı-ayrı regionları arasında təbii-iqlim və sosial-iqtisadi müxtəliflikləri ilə izah olunmalıdır. Ölkədə investisiya aktivliyinin yüksəldilməsi qarşısında maneə olan amilləri aşkara çıxarmaq üçün investisiya fəaliyyətinin təhlilini aparmaq lazımdır. Belə təhlilin nəticəsi çox mühüm olmaqla, özündə investisiya siyasətinin formalaşması, subyektlərin özlərinin inkişaf strategiyasının işlənməsi və ölkənin iqtisadi gücünün yüksəldilməsinə yönəldilən səylərin birləşdirilməsi məsələlərini cəmləşdirir.

İnvestisiya prosesinin reallaşdırılmasının əsas şərtləri və onların formalaşması imkanlarını nəzərdən keçirək. Nəticə etibarilə investisiya prosesinin səmərəliliyi onun iştirakçılarının məqsədlərinə nail olma dərəcəsi ilə xarakterizə edilir (cədvəl 1).

İnvestisiya prosesi iştirakçılarının öz məqsədlərinə nail olması investisiya iqlimi ilə xarakterizə olunur. İnvestisiya iqlimi – mürəkkəb və çoxölçülü anlayışdır. Bu sahədə olan məlum iqtisadi mənbələri ümumiləşdirərək [1] belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, investisiya iqlimi dedikdə ölkədə (regionda) investisiya fəaliyyəti şəraitini müəyyənləşdirən sosial, iqtisadi, təşkilati, hüquqi, siyasi və digər amillərin cəminin ümumiləşdirilmiş xarakteristikası, başqa sözlə, bu və ya digər təsərrüfat sistemində investisiyalasdırmanın əlverişliliyini və məqsədyönlülüyünü müəyyən edən başa düşülür. “İnvestisiya iqlimi” anlayışı bu və ya digər ölkədə (regionda) təşəkkül tapmış əlverişli vəziyyətin dərəcəsini əks etdirir. İqtisadi mənbələrdə göstəriləndiyi kimi investisiya iqlimi – investisiyaların qəbul edilməsinin sosial-iqtisadi sisteminin qabiliyyətidir [2].

Ümumilikdə, investisiya iqlimi özündə ölkənin yaxud regionun obyektiv imkanlarını və investorların fəaliyyəti şəraitini əks etdirir, investisiyanın əlverişliliyi və investisiya aktivliyinin uyğunluğu təsəvvür edilir və investisiyanın ödənmə qabiliyyəti tələbini formalaşdırır.

Milli iqtisadiyyatda investisiya iqliminin formalaşması obyektiv amillərin təsiri altında baş verir və iqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf səviyyələri üzrə diferensasiya olunur, sahələrin və regionların investisiya iqlimlərinin məcmusuna aid edilmir. İnvestisiya iqliminin müxtəlif tərkiblərinin qiymətləndirilməsi investisiya riskinin səviyyəsini müəyyən etməyə, qoyuluşların həyata keçirilməsinin məqsədyönlülüyünə və əlverişliliyinə imkan yaradır [3].

İnvestisiya iqliminin qiymətləndirilməsi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- iqtisadi şərait (makroiqtisadi mühitin vəziyyəti, ÜDM, milli gəlir, sənaye məhsulu istehsalının həcmi, inflyasiya, yüksək texnoloji istehsalın inkişafı, əmək bazarına qoyuluşları, pul-kredit, maliyyə, büdcə, vergi, valyuta sistemləri və s.);

- dövlətin investisiya siyasəti (daxili və xarici investisiyaların dövlət müdafiəsi dərəcəsi,

xarici əmlakın milliləşdirilməsi imkanları, beynəlxalq müqavilələrdə iştirak, razılaşmalara riayət edilməsi, siyasi hakimiyyətin varisliyi, dövlət institutlarının sabitliyi və onların fəaliyyətinin səmərəliliyi və s.);

- investisiya fəaliyyətinin normativ-hüquqi bazası (sənədlərin nizama salınması statusu və onların düzəldilməsi qaydaları, ölkədə kapital ixracı və idxalı parametrləri, vergi, valyuta və gömrük rejimləri, hüquqi şəxslərin qeydiyyatına alınması, fəaliyyəti, hesabatı, birləşməsi və ləğv edilməsi qaydaları, onların fəaliyyətinə nəzarət və tənzimləmə tədbirləri, mübahisələrin tənzimlənməsi);

- investisiya mühitini müəyyənləşdirən müxtəlif amillər haqqında informasiya və statistik materiallar.

Cədvəl 1.**İnvestisiya prosesi iştirakçılarının məqsədləri və onlara nail olunması şərtləri**

İnvestisiya fəaliyyəti subyekti	İnvestisiya fəaliyyəti məqsədləri	Məqsədlərə nail olma şərtləri
İnvestor	1. Yüksək səmərəli və aşağı səviyyəli layihələrə investisiya resurslarının yerləşdirilməsi. 2. İnvestisiya resurslarının toplanması. 3. İnvestisiya resurslarının likvidliyi.	1. Ölkənin iqtisadi və siyasi vəziyyətinin sabitliyi. 2. İnvestorların hüquqlarının müdafiəsi. 3. Regionun resurslarının istifadə edilməsi. 4. Ölkənin və regionların maliyyə-iqtisadi siyasətinin liberallaşdırılması. 5. Regionların idarəetmə orqanlarının zamanəti.
Resipient	1. Müəssisənin dəyərinin artması. 2. Cari müqavilələrin təmin edilməsi. 3. Müəssisə üzərində nəzarətin saxlanması.	1. Əlverişli və stabil investisiya resurslarının mövcudluğu. 2. Səmərəli investisiya layihələri portfeli. 3. Biznes-planların işlənməsinin yüksək keyfiyyəti. 4. İnvestisiya proseslərinin idarə edilməsinin səmərəliliyi. 5. İnvestisiya məhsulunun satış bazarlarının mövcudluğu və inkişafı. 6. Regional idarəetmə orqanlarının təşkilati-iqtisadi köməkliyi.
Region	1. Ərazinin sosial inkişafı məsələlərinin həlli. 2. Regionda iqtisadi və siyasi vəziyyətin stabilləşməsi. 3. Regional büdcələrin gəlirlərinin artması.	1. Regiona investisiyaların cəlb edilməsi. 2. Mövcud investisiya potensialının maksimum istifadə edilməsi. 3. Hakimiyyət orqanlarının investisiya proseslərinə təşkilati-iqtisadi köməkliyi. İnvestisiya prosesinin katalizatoru kimi büdcə resurslarının səmərəli istifadəsi. 4. Regionda əlverişli investisiya iqliminin yaradılması, o cümlədən, normativ-hüquqi aktların təşkiləşdirilməsi yolu ilə.
Dövlət	1. Ölkədə iqtisadi və siyasi vəziyyətin stabilləşdirilməsi. 2. Ölkədə ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması. 3. Uzunmüddətli dövr üçün ölkənin sabit sosial-iqtisadi inkişafının ilkin şərtlərinin formalaşdırılması. 4. Vergi bazasının genişləndirilməsi hesabına dövlət büdcəsinin formalaşdırılması. 5. Ölkənin beynəlxalq səviyyədə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi. 6. Regionların inkişafında uyğunsuzluqların aradan qaldırılması.	1. İnvestisiya sferasında qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi. 2. İnvestorların, resipientlərin, regionların fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin iqtisadi stimullarının formalaşdırılması. 3. Ölkənin istehsalçılara məqsədli kömək. 4. Dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin gələcəyinin xəbər verilməsi.

Dünya ölkələrinin investisiya iqliminin qiymətləndirilməsi tarixi 50 ilə yaxın hesab olunur. İlk dəfə belə qiymətləndirmə keçən əsrin 60-cı illərinin ortalarında qərb ekspertləri tərəfindən işlənmiş və tətbiq edilmişdir [4]. Bu istiqamətdə ilk addım 1969-cu ildə Harvard Universitetinin tədqiqatı olmuşdur. Ölkələrarası müqayisənin əsasını ekspert şkalası təşkil edirdi və özünə hər bir ölkənin belə bir xarakteristikasını daxil edirdi: xarici və milli investorlar üçün qanunvericilik şərtləri, kapitalın ixracı imkanı, milli valyutanın sabitliyi, siyasi vəziyyət, inflyasiyanın səviyyəsi, milli kapitalın istifadəsi imkanı. İnvestorların diqqətini cəlb edən şəraitin bütün kompleksini tam əks etdirmək üçün göstəricilərin belə yığılımı kifayət qədər ətraflı deyildir [4]. Praktiki olaraq bütün meyarlar ekspert qiymətləndirməsinə əsaslanırdı və tədqiqatın nəticəsi göstərirdi ki, səhvlərə yol verilir. Digər tərəfdən, ekspertlər tərəfindən qoyulan qiymətləndirmədə statistika xidmətlərinin qeydə alınmaması nəzərə alınırdı. Ekspertin fikri onun özünün dünyagörüşünün, intuisiyanın və təcrübəsinin təsiri altında formalaşırdı.

Ölkələrin investisiya əlverişliliyinin müqayisəli qiymətləndirməsinin metodiki aparatının gələcək inkişafı parametrlərinin ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilməsi sisteminin genişləndirilməsi və qiymətləndirilməsi kəmiyyət (statistik) göstəricilərinin nəzərə alınması yolu ilə getdi. Ən çox aşağıdakı parametrlər və göstəricilər istifadə edilirdi: iqtisadi sistemin tipi, makroiqtisadi göstəricilər (ÜMM həcmi, iqtisadiyyatın strukturu və s.); təbii resursların təmin edilməsi; infrastrukturun vəziyyəti; xarici ticarətin inkişaf şəraiti, iqtisadiyyatda dövlətin iştirakı [2].

Keçən əsrin 80-ci illərinin axırlarında keçid iqtisadiyyatlı ölkələr qrupunun meydana gəlməsi və investisiyalaşdırmanın spesifik şəraiti xüsusi metodiki yanaşmaların işlənilməsinə tələb edirdi. 90-cı illərin əvvəllərində həmin ölkələrə tətbiq edilməklə yanaşı ekspert qrupları (məsləhətçi firma "Plan Ekon", jurnallar "Fortune", "The Wall Street Journal Europe", "Multinational Business" və digərləri) bir-birindən asılı olmayaraq investisiya əlverişliliyinin müqayisəli qiymətləndirilməsinin sadə metodikasını hazırladılar. Onlar təkcə şəraiti yox, həm də investisiyalaşdırmanın nəticəsini, dünya iqtisadi mərkəzinə ölkələrin yaxınlığını, demokratik ənənələri, aparılan islahatların vəziyyətini və perspektivini, əmək resurslarının keyfiyyətini nəzərə aldılar. Hazırda dünya ölkələrinin investisiya əlverişliliyinin kompleks reytingləri dövrü olaraq qabaqcıl iqtisadi jurnallarda: "Euromoney", "Fortune", "The Economist" və s. dərc edirlər.

Adətən, xarici ölkələrdə investisiya iqliminin qiymətləndirilməsi makroiqtisadi sferaya tətbiq edilməklə həyata keçirilir. Xüsusi konsaltinq firmaları, bankların ekspertləri, jurnallar ölkələrin müxtəlif sayda (15-dən 178-ə qədər) oxucuların, sifarişçilərin maraqlarından asılı olaraq təhlil aparırlar. Bununla bağlı nəzərdə tutulan göstəricilərin sayı jurnal "Euromoney"-də 9-dan 381-ə qədər inkişaf İsveçrə İnstitutunun işlərində dəyişir [2].

Dünya ölkələrinin investisiya əlverişliliyinin kompleks qiymətləndirilməsinin ən məşhuru "Euromoney" jurnalının apardığı reytingdir, nəticə üzrə ildə iki dəfə (mart və sentyabr) investisiya riskinin və ölkələrin etibarlılığının qiymətləndirilməsi aparılır. Qiymətləndirmə üçün göstəricilərin doqquz qrupu istifadə olunur [3]: iqtisadiyyatın effektivliyi, siyasi riskin səviyyəsi, borcun vəziyyəti, borca xidmət edilmənin qabiliyyətsizliliyi, kredit qabiliyyəti, bank kreditləşdirilməsinin əlverişliliyi, qısamüddətli maliyyələşdirmənin əlverişliliyi, uzunmüddətli ssuda kapitalının əlverişliliyi, fors-major vəziyyətinin əmələ gəlməsi ehtimalı. Həmin göstəricilərin əhəmiyyəti ekspert üsulu ilə və ya hesablama-analitik yolu ilə müəyyən edilir. Onlar

10-ballı şkala ilə ölçülür, sonra bu və ya digər göstəricinin əhəmiyyətinə uyğun onun yekun qiymətləndirilməsində rolu göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin reytingin tərtib edilməsi üçün metodiki yanaşmalar və qiymətləndirmə göstəricilərinin tərkibinə dünya bazarının kon-yunkturasının dəyişilməsindən asılı olaraq daima müəlliflər tərəfindən yenidən baxılır [4].

Xarici investorlar üçün mühüm yönəlmə Dünya Bankı ekspertlərinin qiymətləndirilməsi, xüsusi maliyyə və ya kredit reytingləridir. Onların işləmələri üzrə ən məşhur böyük altılıq” ekspert agentlikləridir: Moody’s, Arthur Andersen, İVSA, Standart Si Poor’s, Keamey və digərləri. Göstərdiyimiz qiymətləndirmələrin nəticələri bu və ya digər dərəcədə müxtəlif ölkələrdə investisiyalaşdırma riskinin nisbi səviyyəsini əks etdirir və xarici investorlar üçün mühüm istiqamətdir.

Xarici reytinglərdə MDB ölkələri yüksək mövqedə olurlar. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycanda əlverişli investisiya iqliminin yaradılması investisiyaların cəlb edilməsinin və ölkənin sonrakı iqtisadi artımının mühüm şərtlərindən olduğu xüsusi vurğulanmalıdır. Fikrimizcə, xarici metodikalarla investisiya iqliminin qiymətləndirilməsi bizim şəraitlə tam uyğun gəlmir.

Birincisi, metodikaların çoxunda real və portfel investisiyaları arasındakı fərqə diqqət verilmir.

İkincisi, Azərbaycanda investisiya iqlimi göstəricilərinin cəminin digər ölkələrlə yanaşı qiymətləndirilməsi yanlış olur. Çünki hər bir potensial investor investisiya iqlimi haqqında kifayət qədər informasiyaya malik olmaqla investisiyalaşdırma üçün ən yaxşı şəraiti olan regionu seçə bilər. Azərbaycanda bir və vahid investorun əvəzinə – dövlət, çoxlu müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin və potensial investorların, habelə Azərbaycan bazarına xarici investorların gəlişi Azərbaycan regionlarının investisiya əlverişliliyinin qiymətləndirilməsinə tələbatı artırmışdır. Ölkənin coğrafi vəziyyətini, əhalisini, ixtisaslaşmanı, sənaye mənimsənilməsinin mərhələlərini və s. xarakterizə edən əlamətlər üzrə təsnifləşdirilmə məqsədyönlüdür və alınan hər bir qrup üçün qiymətləndirmə göstəriciləri sistemi işlənməlidir.

Üçüncüsü, göstəricilər sırasında innovasiya yoxdur, o ölkələrin çoxunun makroinvestisiya dinamikasında çox böyük rol oynayır. Vençur məhsullarına tələbin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması daha çox əlavə dəyərin alınmasını tələb edən, elm tutumlu istehsalın inkişafına imkan verir.

Ümumiyyətlə, ərazinin investisiya iqliminin qiymətləndirilməsi müxtəlif üsullarla aparıla bilər: amilli təhlil metodu, ekspert təhlili metodu, riyazi metod, qarışıq metod. Xarici təcrübədən göründüyü kimi regionların investisiya iqliminin qiymətləndirilməsi həm metodiki, həm də məzmun nöqteyi-nəzərdən daima təkmilləşdirilməlidir. İnvestisiya iqliminin qiymətləndirilməsi metodikasının təkmilləşdirilməsi ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinin nisbi inkişafının qiymətləndirilməsinə və konkret investorların maraqlarına tətbiq edilməklə aparılmasına imkan yaradar.

Azərbaycan praktikasında investisiya iqliminin qiymətləndirilməsini üç xarakterik yanaşmalara ayırmaq olar: dar, amil, risk (cədvəl 2).

Dar yanaşma, adətən, müəyyən ərazidə investisiya amilinin global qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilir. Amil və risk yanaşmaları daha obyektiv və həqiqi hesab edirlər.

Amil yanaşmasının üstünlüklərinə bunlar aiddir: çoxlu amillərin – resursların qarşılıqlı

təsiri, milli iqtisadi sistemin iyerarxikliyinin uçotu; ekspert qiymətləndirilməsi subyektinin investisiyalaşdırılmasına imkan verən statistik məlumatların istifadəsi; inzibati iyerarxiyanın müxtəlif səviyyələrinin subyektlərinin investisiya əlverişliliyinin qiymətləndirilməsinə diferensiasiya yanaşması; investisiyaların bütün mümkün mənbələrinin maksimum effektiv istifadə edilməsinin təmin edilməsi imkanı.

Qeyd etmək lazımdır ki, regional səviyyədə investisiya iqlimi sahibkarlıq strukturunun ikitərəfli nisbəti, banklar və təsərrüfat münasibətlərinin digər subyektləri və regional hakimiyyət orqanları vasitəsilə özünü göstərir [1].

İnvestisiya iqliminin təhlili üçün yeni imkanlar müasir iqtisadi fikrin qabaqcıl istiqamətini verir – *institutional*. “İnstitut” anlayışını ən dəqiq müəyyən edən D.Nortdur: “İnstitut – bu və ya digər insan fəaliyyətini tənzimləyən sabit, kompleks formal və qeyri-formal qaydalar, prinsiplər, normalardır”.

Demək olar ki, investisiya iqlimi – aktiv investisiya fəaliyyəti vasitəsilə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin elmi-texnoloji təzələnməsi və inkişafında ictimai-iqtisadi münasibətlərin ən yaxşı istifadəsi üçün ilkin şərtləri yaradan iqtisadiyyatın institusional sisteminin xüsusi sistemaltıdır [3].

İnstitusional sistem təşkilatın institutlarından (Antiinhisar siyasəti üzrə departament, qiymətli kağızlar üzrə komitə, fond birjalrı, banklar və s.), nəzarət institutlarından (investisiya proqramlarının reallaşdırılmasına nəzarət edən İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və digər institutlar), hüquq institutları (beynəlxalq qanunvericilik, prezidentin fərmanları, respublika səviyyəli qanunlar), investisiya üzrə məlumatlar bazasını formalaşdıran kommunikasiya institutları (rabitə, nəqliyyat və s.), informasiya və məsləhət xidmətləri institutları, xüsusi institutlar (tədris müəssisələri, səhiyyə müəssisələri).

İnvestisiya iqliminin qiymətləndirilməsinin xarici təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, müasir iqtisadiyyatın işlədiyi bəzi mühüm metodoloji müddəalar nəzərə alınmır. Çünki ölkənin və regionların investisiya iqliminə ədəbiyyatlarda, adətən, abstrakt strateji investor mövqeyindən baxırlar. Belə investor mənfəəti (gəliri) tez, maksimum səviyyədə və maneələrsiz almağa çalışır. Ancaq kapital investisiyaları (sənaye, ticarət, ssuda, səhmdar) müxtəlif olurlar, investorlar isə uyğun gəlməyən məqsədlərə məruz qalırlar. Ssuda kapitalı qısa aralıq vaxtda maksimum mənfəətə istiqamətlənərək maliyyə (portfel) investisiyaları vasitəsilə hərəkət edirlər. Sənaye kapitalı mənfəətlə yanaşı müəssəsənin, korporasiyanın, regionun fəaliyyətinə sabit təsir edərək, investorun arzusunu nəzərdə tutaraq uzunmüddətli münasibətlər qurur, qərarların qəbul edilməsi prosesində və müəssisənin idarə edilməsində iştirak edir. Axırncı məqsədə görə investor qısamüddətli perspektivdə investisiyalaşdırmanın mənfəətliliyinin bəzən aşağı düşməsilə razılaşmağa hazır olur. Belə kapital real, birbaşa, kapitilyaradan investisiyalar və insan kapitalına qoyulan investisiyalar vasitəsilə fəaliyyət göstərir. İnvestisiyaların bütün müxtəlif növləri üçün zəruri real (birbaşa) investisiya iqlimidir.

Cədvəl 2.

İnvestisiya iqliminin qiymətləndirilməsinə yanaşmalar

Yanaşma	Mahiyyəti	Qiymətləndirmə göstəricisi
Dar	Bu yanaşma sadə və universaldır, onu müxtəlif səviyyəli təsərrüfat sistemlərində investisiya iqlimi tədqiqatlarında istifadə etmək olar. Onda hər bir investorun sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədi nəzərə alınır – mənfəətin alınması və müəyyən aralıq vaxtda qoyulan vəsaitlərin qaytarılması. Ancaq burada maraqlar balansı və innovasiya tipinin investisiya iqliminin və iqtisadi etibarlılığın qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınmır. Bu metod ümumiyyətlə, investisiya amilinin obyektivliyini təsərrüfat sisteminin inkişafının digər resurs amilləri ilə əlaqəsini inkar edir.	İstifadə olunan aktivlərin mənfəətlik səviyyəsi əmtəələrin və xidmətlərin reallaşdırılmasından alınan mənfəətin (və ya balans mənfəəti) istifadə olunan aktivlərin ümumi məbləğinə nisbəti kimi hesablanır.
Amil	Bu yanaşmanın mahiyyəti əhəmiyyətinə görə yaxın göstəricilərdən və qeyd olunan amillərdən əmələ gələn, iriləşdirilmiş qrupların tərtibindən ibarətdir. Gələcək iş ayrıca hər bir göstərici ilə yox, iriləşdirilmiş qrupla aparılır – investisiya iqliminə təsir edən amillərlə. Ancaq investisiya iqliminin qiymətləndirilməsinin yekun göstəricisi investisiya qoyuluşu üçün bu və ya digər təsərrüfat sisteminin əlverişlilik meyarı kimi xidmət edə bilməz. Ona adətən investisiya iqliminin vəziyyətinə və dinamikasına bilavasitə təsir göstərən bu və ya digər amillər haqqında informasiyalar əlavə edilir. Vəsaitlərin qoyuluşu obyekt haqqında qərarlar qəbul edildəndə hər bir investorun hüququ vardır ki, özünün amillərinin yığımına istiqamətlənsin.	Orta göstərici qiymətləndirilən amillərin cəmi üzrə orta çəkili qiymətləndirmənin məbləği kimi çıxış edir.
Risk	Bu yanaşma investisiyalaşdırma üçün ərazinin əlverişliliyini qiymətləndirməyə və investisiya qoyuluşunun yeni obyektinə məxsus riskin səviyyəsini müqayisə etməyə imkan verir. Həmin yanaşmanın tərəfdarları investisiya iqlimi kimi iki göstəriciyə baxırlar – investisiya potensialı (və ya sosial-iqtisadi potensial) və investisiya riskləri	İnteqral qiymətləndirilməsi iki kəmiyyətin qarşılıqlı korrelyasiyasına əsasən qurulur: investisiya riski və investisiya potensialı.

Hər bir təsərrüfat sisteminin investisiya iqlimi fəvqəladə dinamizmlə xarakterizə olunur və daima yaxşı və ya pis tərəfə dəyişilir. Bu xüsusilə müasir Azərbaycan şəraitinə uyğun tətbiq edilə bilər. Ona görə də, investisiya iqliminin monitorinqinin aparılması aktual məsələdir. Dünya praktikasında belə monitorinqin ən çox yayılan üç variantı mövcuddur və cədvəl 3-də göstərilir.

Cədvəl 3.

İnvestisiya iqliminin monitorinqinin növləri

Monitorinqin növləri	Prinsipləri
Bir səviyyəli	Ölkənin investisiya iqliminin vəziyyətinin müşahidəsi ayrıca təsərrüfat sistemlərinin (ekoloji zonalar, sahələr) ayrılmasından nəticəsində aparılır.
İki səviyyəli	Həm ölkə üçün bütövlükdə, həm də ayrıca regionlar üçün monitorinqin aparılması həyata keçirilir.
Çox səviyyəli	Monitorinq iriləşdirilmiş regionlararası iqtisadi zonalar, regionlar və sahələr üzrə aparılır.

Xarici konsaltinq firmalarının əksəriyyəti bir səviyyəli monitorinq üzrə ixtisaslaşırlar. Azərbaycan üçün ən effektiv üç səviyyəli və ya dörd səviyyəli monitorinqdir. Nəticəsi aşağıdakıları müəyyənləşdirməyə imkan verir:

- regionlararası əmələgəlmə hüdudunda investisiya şəraitinin oxşarlığını, fərqliliyini,

habelə müxtəlif zonaların spesifikasiyasını nəzərə almağa;

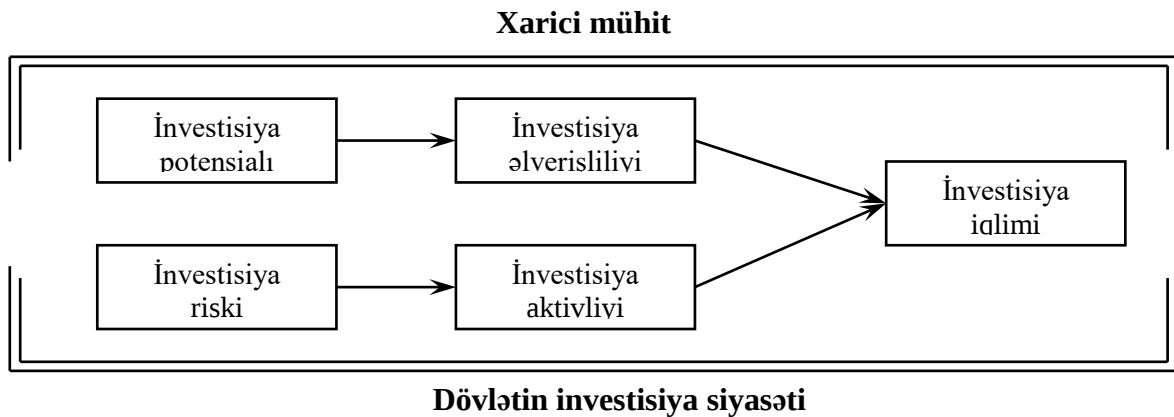
- sahələrin və regionların investisiya iqliminin məcmusuna ümumi olmayan, ölkənin investisiya iqliminin sinergetik effektivliyini aşkar etməyə;

- monitoring sisteminin inkişafının müəyyənləşdirilməsinə, çünki o, ölkənin investisiya siyasətində respublika subyektlərinin artan rolunu nəzərə alır;

- müxtəlif səviyyəli təsərrüfat sistemlərində investisiya iqlimi təhlilinin subyektivliyini azaltmağa;

- monitoring sisteminin idarə edilməsinə, işlənməsinə və informasiyaların ötürülməsinin asanlaşdırılmasına, eyni zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün səviyyələrində investisiya iqliminin yaxşılaşdırılması üzrə konkret tövsiyələrin hazırlanmasına.

İnvestisiya iqliminin qiymətləndirilməsində xarici mühitlə dövlətin investisiya siyasətinin əlaqələndirilməsinə baxaq (şəkil 1): investisiya potensialı və investisiya riski investisiya əlverişliliyini formalaşdırdığından onların xarakteristikalarının yaxşılaşdırılması investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinə səbəb olur.

Şəkil 1. İnvestisiya iqliminin qiymətləndirilməsində xarici mühitlə dövlətin investisiya siyasətinin əlaqəsi

“Potensial” termini geniş izah edilməklə aşağıdakı kimi göstərilə bilər: “mənbələr, imkanlar, vəsaitlər, ehtiyatlar, hansı ki, hərəkətə gətirilmə imkanı var, müəyyən məqsədə nail olmaq üçün hər hansı bir məsələnin həllində istifadə edilə bilər. Ən sadə şəkildə “potensial” anlayışı elmi ədəbiyyatlarda “imkanlara” sinonim formasında hər hansı bir sferaya tətbiq edilməklə, “güclərin dərəcəsi” kimi ifadə edilməsi qəbul edilibdir” [5].

İnvestisiya potensialı həm sferaların mövcudluğundan, müxtəlifliyindən və investisiya-laşdırma obyektlərindən, həm də onların iqtisadi “sağlamlaşmadan” asılı olaraq, investisiyalar üçün obyektiv ilkin şərtin kəmiyyəti kimi müəyyən edilir. Buna görə də investisiya potensialı əsas makroiqtisadi xarakteristikaları, istehsal amilləri ilə ərazinin doldurulmasını, əhalinin istehlak tələbini və digər göstəricilərini nəzərə alır [4].

Başqa sözlə, investisiya potensialı sosial-iqtisadi inkişafın dinamikasını təmin edən maddi əsasdır, kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları maddi-texniki, maliyyə və qeyri-maddi aktivləri daxil edən, investisiya resurslarının qaydaya salınmış məcmusunun təsirini əks etdirir.

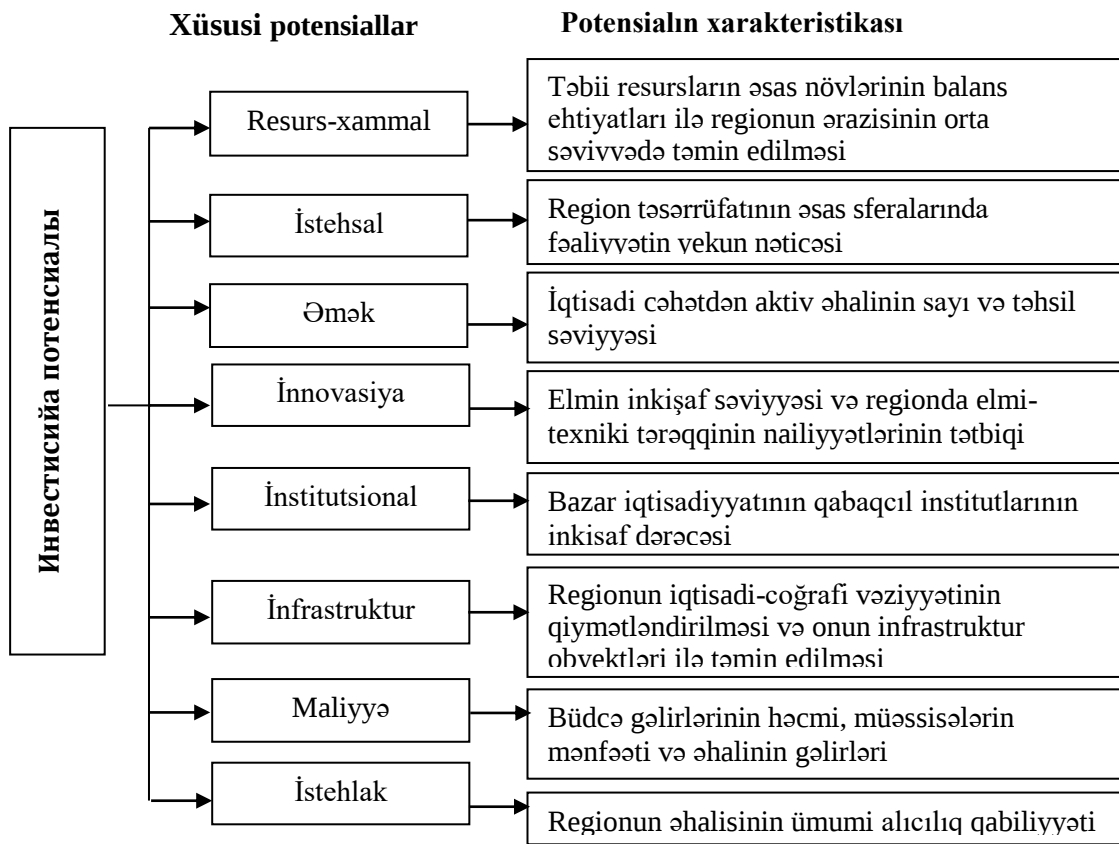
İnvestisiya potensialı və onun konkret reallaşdırılması arasında birbaşa əlaqə vardır. Bununla bağlı qeyd edək ki, investisiya potensialının reallaşdırılması onun formalaşması və səviyyəsinin yüksəlməsini təmin edən tədbirlərlə yanaşı, həm də real investisiya prosesinə onun daxil edilməsi şəraitinin yaradılması üzrə kompleks tədbirlər və investisiya potensialının motivasiyası (aktivləşməsi) vasitəsilə effektiv reallaşdırma prosesi başa düşülür.

Biz hesab edirik ki, investisiya potensialı altında investisiya resurslarının mümkün həc-

minin onların müxtəlif mənbələrin hesabına formalaşması başa düşülür, hansı ki, investisiya fəaliyyətinin əlverişli rejiminin təmin edilməsi nəzərə alınmaqla regionun sosial-iqtisadi dövriliyyəsinə cəlb edilə bilər. Beləliklə, investisiya potensialı regionun investisiya strategiyasını müəyyən edir.

Regionun investisiya potensialının formalaşması və effektiv istifadəsi, iqtisadiyyatın struktur islahatları üçün maliyyə resurslarının toplanması problemlərinə baxaraq, qeyd etmək lazımdır ki, regionun investisiya büdcəsini formalaşdıran və müxtəlif mənbələrdən daxil olan vəsaitlərin artırılması və elmi-əsaslandırılmış istifadəsi cəmləşdirilir və böyük əhəmiyyətə malik olur.

“RA Eksperti”nin reyting metodikası investisiya potensialını təşkil edənləri səkkiz xüsusi potensiallara ayırır, öz növbəsində onların hər biri müəyyən göstəricilərlə xarakterizə olunur (şəkil 2) [5].

Şəkil 2. İnvestisiya potensialının tərtib edilməsi.

İnvestisiya potensialının qiymətləndirilməsi statistik və ekspert yanaşmalarına əsaslanır və potensialların göstərilən səkkiz növünün hər birinin bəzi göstəriciləri üzrə mərhələ qiymətləndirilməsinə görə qurulur, sonra isə həmin informasiya bazasına əsasən vahid, inteqral qiymətləndirilmənin formalaşdırılması aparılır [6].

Ölkənin regionları üzrə investisiya potensialının inkişaf səviyyəsi müxtəlif şəkildə göstərilir. Bir tərəfdən, inteqral göstəricisinin ərazi fərqi ayrıca regionların spesifikasiyasını, onların təbii-resurs və sosial-iqtisadi fərqi əks etdirir. Digər tərəfdən, həmin fərqlərin miqyası sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsi üzrə regionların çox ayrılması haqqında xəbər verir. Keçmişdə öz ərazisində böyük istehsal potensialını cəmləşdirən regionlar gələcək sosial-iqtisadi inkişafın perspektivi nöqteyi-nəzərdən ən faydalı şəraitdə olurlar.

Daxili və xarici investisiyaların aktiv şəkildə cəlb edilməsi investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində riskin təsirinin (qeyri-müəyyənlik amilinin) azalmasına səbəb olur və

investisiya bazarının iştirakçılarının əksəriyyəti üçün nisbi bərabər konkret şəraiti təmin edir.

İnvestisiya riski investisiya əlverişliliyini formalaşdıran parametrlərdəndir. Ümumi şəkildə investisiya riski altında obyektiv məhdudlaşdırma başa düşülür, hansı ki, investisiya potensialının reallaşdırılmasına mane olur və ya onun reallaşdırılmasının tam olmayan ehtimalını müəyyən edir. İnvestisiya riskini azaltmaq üçün təşkilati metodlar reallaşdırılır – informasiya agentliklərinin, ixtisaslaşdırılmış tədris və elmi-tədqiqat mərkəzlərinin, sığorta və digər zamanət strukturlarının inkişafı.

İnvestisiyanın regional riski - investisiya axınlarının daxil olma hərəkətinin, regionların əhalisinin normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsinin, təsərrüfatçılıq subyektlərinin sabit inkişafı təhlükəsini xarakterizə edən investisiya mühitinin xarakteristikasıdır. Regionun investisiya riskinin kəmiyyəti investisiya itkisi ehtimalını və ondan alınan gəliri əks edir və riskin aşağıdakı növlərini daxil edən inteqral əhəmiyyəti kimi müəyyən edilir (şəkil 3).

Şəkil 3. İnvestisiya riskinin tərtib edilməsi.

“İnvestisiya əlverişliliyi” anlayışı ənənəvi investisiyalaşdırma şəraitinin mövcudluğu, bu və ya digər investisiyalaşdırma obyektinin (ayrıca layihə, bütövlükdə müəssisə, şəhər, region, ölkə) seçilməsində investorun üstün tutulmasına təsir edən və ya investisiyaların cəlb edilməsinin intensivliyinin şərtləndirilməsi deməkdir.

Digər sözlərlə, investisiya əlverişliliyi investisiya potensialının (imkanlarının) və investisiya risklərinin (məhdudlaşdırılmasının) qarşılıqlı əlaqəsi kimi müəyyən edilir.

Makro səviyyədə investisiya əlverişliliyi milli iqtisadiyyatın inkişafı məqsədilə faydalı investisiya qoyuluşu üçün dövlətin yaratdığı iqtisadi, hüquqi, siyasi və sosial şəraitlə müəyyən edilir. Makro səviyyədə investisiya əlverişliliyi regional və sahə səviyyələrində, habelə, ayrıca müəssisə sahəsində investisiya əlverişliliyi üçün ümumi şərait yaradır. Ancaq həmin sahələrdə investisiya əlverişliliyi ümumi şəraitdən mahiyyətə dəyişilə bilər.

Regionların investisiya əlverişliliyi – investisiya iqlimi mövqeyindən ölkənin ayrıca

regionlarının integral xarakteristikası, investisiya infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi, investisiya resurslarının cəlb edilməsi imkanları, investisiya gəlirliliyinin və investisiya risklərinin formalaşmasına mahiyyətə təsir edən və digər amillərdir.

İnvestisiya əlverişliliyinin regionlararası fərqi vardır, səbəblərini şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

- iqtisadi-coğrafi vəziyyətinə, təbii resurslarına, əmək resurslarının mövcudluğuna və keyfiyyətinə, sənayenin strukturuna, bütün növ infrastrukturların inkişaf səviyyəsinə, bazarın həcminə və s. (bəzi hallarda həmin amilləri aşağıda göstərilən iki qrupdan fərqli olaraq, obyektiv adlandırırlar);

- ayrıca götürülmüş regiona investisiya axınlarının stimullaşdırılmasına istiqamətlənən mərkəzi hakimiyyətin apardığı siyasət;

- ərazinin sahibkarlıq və investisiya iqlimini müəyyən edən, regional hakimiyyətin iqtisadi siyasəti.

İqtisadi şəraitin və müşahidə olunan iqtisadi artımın ilkin şərtləri ölkənin və regionların investisiya əlverişliliyinin yüksəldilməsinə əsas ola bilər və investisiya kapitalının cəlb edilməsinə imkan yaradar. Ancaq iqtisadi mövcudluğu investisiyaların avtomatik axını demək deyildir – investisiyaların cəlb edilməsinin müvafiq mexanizmini işləmək lazımdır. Bura regionların kredit reytinginin qiymətləndirilməsi, investorun hüquqlarının müdafiəsi üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, fond bazarının inkişafı, maliyyə bazarı alətləri və digər tədbirlər daxil edilməlidir.

İnvestisiya əlverişliliyi anlayışı kifayət qədər subyektivdir. Ona görə də, investor üçün ölkəni və ya regionu əlverişli edən amillərin başa düşülməsi zəruridir. Regionda investisiya fəaliyyətinin aparılmasının bəzi şəraiti – sosial-siyasi amillər, qanunverici-normativ, təşkilati-iqtisadi, mövcud məhkəmə sistemi investisiya prioritetliyindən asılı olmayaraq bütün investorları maraqlandırır. Ancaq investisiyanın əlverişliliyinin diferensiasiya edilməsi mövcuddur, onun vacibliyi investorların müxtəlif kateqoriyaları üçün eyni deyildir. İstiqraz vəərəqlərinin sahiblərini və kreditorları regionun ödəmə qabiliyyəti maraqlandırır: birbaşa maliyyə investorları - müəssisənin biznesinin dəyərinin artma potensialı - investisiya obyektləri; strateji investorlar - onların strateji mövqeyini (satış bazarını, istehsal proseslərinin bölmələri və sair) gücləndirən xüsusi amillər və resurslar. Beləliklə, dövlətin (regionun) investisiya siyasətini işləyəndə, baza amillərinin yaxşılaşdırılması proqramı ilə yanaşı strateji, birbaşa və portfel investorlara nisbətən fərdi proqramları işləmək və reallaşdırmaq lazımdır.

Regionun əsas kapitalına investisiyaların cəlb edilməsinin investisiya və ya onun investisiya aktivliyi, regionun investisiya iqliminin subyektiv tərtib edilməsi təsəvvür edilir. Regionlara investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi mexanizmi, onların sərəncamında olan resursların effektiv istifadəsini təmin edən qərarların təmin edilməsinə stimulun investisiya fəaliyyəti subyektlərində hazırlanan amillər sisteminin formalaşmasını nəzərdə tutur. İnvestisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin vəzifələri rəqabət üstünlüyünün yüksəldilməsi, investisiya fəaliyyəti subyektlərinin maliyyə sağlamlığı və investisiya sferasının tarazlaşdırılmasının təmin edilməsidir.

Ümumiyyətlə, müəlliflərin əksəriyyəti investisiya aktivliyinin yüksəldilməsini aşağıdakı tədbirlər sisteminin formalaşmasında görürlər (şəkil 4):

- 1) iqtisadiyyat sferasında: infrastrukturun inkişafı; resursların yığılması; kommunikasiyaların təkmilləşdirilməsi;

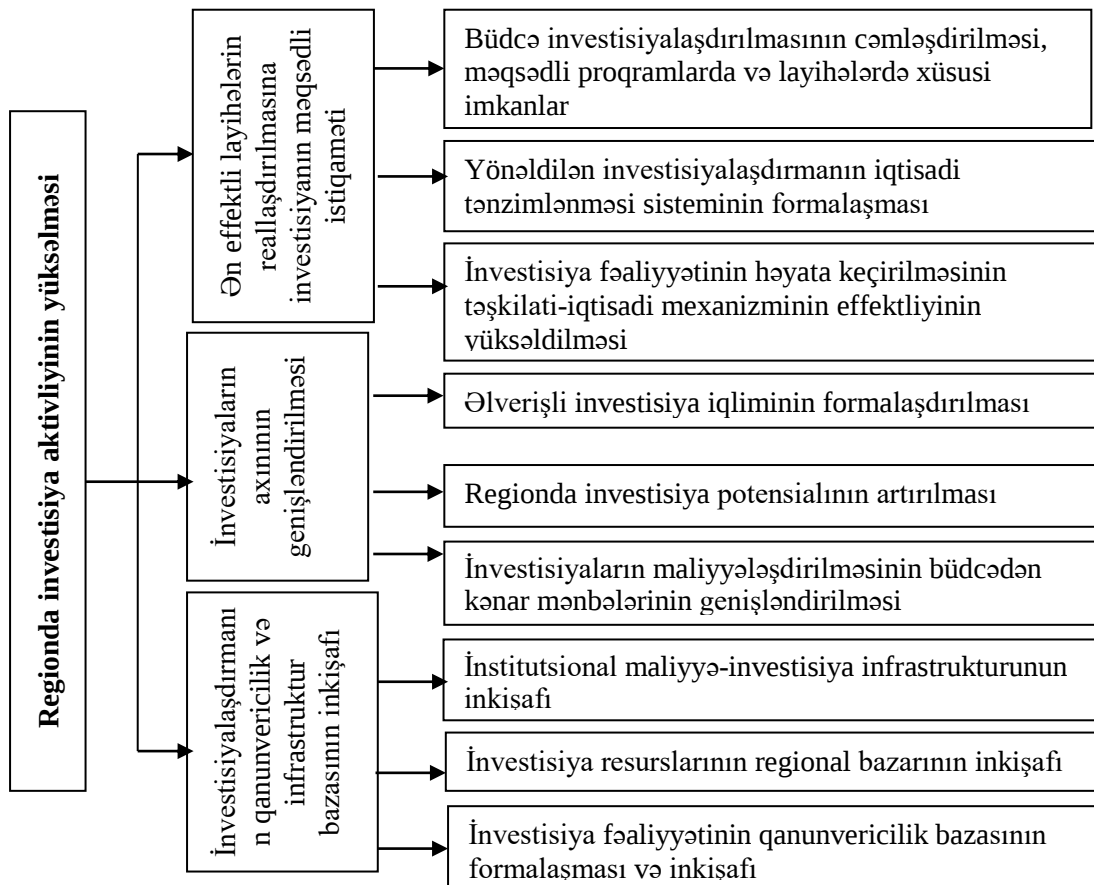
- 2) hüquqsünaslıq sferasında: investorların qanunverici müdafiəsi; regional investisiya proqramları; büdcə ayırmaları.

İnvestisiya iqlimini təşkil edən birinə - investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin qanunvericilik şərtlərinə baxaq. Azərbaycanın bütün regionlarında vahid ümumdövlət mühiti fəaliyyət göstərir və investisiya fəaliyyətini tənzimləyir.

Qanunvericilik investisiya riskinin dərəcəsinə təsir edir, bu və ya digər sferanın və ya

sahənin investisiyalaşdırma imkanlarını tənzimləyir, istehsalın ayrıca amillərinin istifadə edilməsi qaydalarını müəyyən edir.

İnvestisiyalaşdırmanın hüquqi şəraitinin qiymətləndirilməsi respublika və regional səviyələrdə qanunvericiliyin təhlilinə əsaslanır, ona görə də onlar birbaşa (investisiya fəaliyyətini bilavasitə tənzimləyən) və dolayı (fəaliyyət sferasının fəaliyyəti şəraiti və müəssisənin tipləri ilə bağlı investisiyalaşdırmanın potensial obyektləri) olurlar.

Şəkil 4. Regionda investisiya aktivliyinin yüksəldilməsi üzrə vəzifələr və tədbirlər.

Yuxarıda dediklərimizə yekun vuraraq, demək olar ki, əlverişli investisiya iqliminin yaradılması investisiya prosesinin yekunu üçün əsas şərtidir, bu və ya digər təsərrüfat sisteminin investisiyalaşdırılmasının əlverişliliyini və məqsədyönlülüynü təyin edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Асаул А.Н. Состояние инвестиционного климата региона – основа развития строительного комплекса /А.Н. Асаул//<http://www.business.ebn.ru>.
2. Сухинова С.Е. Региональная специфика инвестиционного климата. Волгоград, Гос. Ун-т, 2004. – 79 с.
3. Игошина Л.Л. Инвестиции: учеб. Пособие. М.:Юрист, 2002 -478 с.
4. Исследование инвестиционного климата регионов России: проблемы и результаты//РА Эксперт // <http://www.raekspert.ru>.
5. Чуб Б.А. Оценка инвестиционного потенциала Российской экономике на мезоуровне / Б.А.Чуб – М.:БУКВИЦА, 2007 – 227 с.
6. Дзгоев О.Ч. Проблемы и перспективы роста инвестиционной привлекательности региона / О.Ч. Дзгоев – Владикавказ: Терек, 2003 – 67 с.

*Həsənov İ.C. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

İNVESTİSIYA İQLİMİNİN FORMALAŞMASI - İNVESTİSIYA SİYASƏTİNİN OBYEKTİ KİMİ

İnvestisiya iqlimi özündə ölkənin yaxud regionun obyektiv imkanlarını və investorların fəaliyyəti şəraitini əks etdirir, investisiyanın əlverişliliyi və investisiya aktivliyinin uyğunluğu təsəvvür edilir və investisiyanın ödənmə qabiliyyəti tələbini formalaşdırır. Milli iqtisadiyyatda investisiya iqliminin formalaşması obyektiv amillərin təsiri altında baş verir və iqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf səviyyələri üzrə diferensiasiya olunur, sahələrin və regionların investisiya iqlimlərinin məcmusuna aid edilmir.

İnvestisiya iqliminin müxtəlif tərkiblərinin qiymətləndirilməsi investisiya riskinin səviyyəsini müəyyən etməyə, qoyuluşların həyata keçirilməsinin məqsədyönlülüyünə və əlverişliliyinə imkan yaradır.

*Гасанов И.Дж. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ИНВЕСТИЦИОННЫЙ КЛИМАТ КАК ОБЪЕКТ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ

Инвестиционный климат включает в себя объективные возможности страны или региона, условия деятельности инвестора, то есть представляет собой сочетание инвестиционной привлекательности и инвестиционной активности, которые формируют платежеспособный спрос на инвестиции. При этом формирование инвестиционного климата национальной экономики происходит под влиянием совокупности объективных факторов, инвестиционный климат дифференцируется по разным уровням экономики и не сводится к совокупности инвестиционных климатов отраслей и регионов.

Оценка различных составляющих инвестиционного климата позволяет определить уровень инвестиционного риска, целесообразность и привлекательность осуществления вложений.

*Hasanov I.J. assist. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE INVESTMENT CLIMATE AS AN OBJECT OF INVESTMENT POLICY

The investment climate includes objective possibilities of the country or the region and condition of the activity of the investor so that it represents a combination of the investment appeal and investment activity which form a solvent demand for the investments. Thus formation of an investment climate of the national economy occurs under the influence of a set of the objective factors, the investment climate is differentiated on the different levels of the economy and it does redfer to sum-total of the investment climates of the branches and regions.

The estimation of various components of an investment climate allows to define the level of the investment risk, expediency and appeal of the realization of the investments.

*Xəlilov H.A. prof.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Yusifov E.M. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT-338.45

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA EMAL SƏNAYESİNİN İNKİŞAF MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: sənayeləşmə, emal sənayesi, artım templəri, inkişaf mexanizmi, sənaye siyasəti, əlverişli iqtisadi mühit.

Ключевые слова: индустриализация, обрабатывающая промышленность, темпы роста, механизм развития, промышленная политика, благоприятная экономическая среда.

Key words: industrialization, manufacturing, growth, mechanism of development, industrial policy, a favorable economic environment.

Müasir şəraitdə neft hasilatının stabilləşməsi ilə əlaqədar, ölkəmizdə sənaye istehsalının artımının təmin edilməsində emal sahələrinin inkişafı başlıca amilə çevrilir. Bununla əlaqədar, iqtisadi inkişaf strategiyalarında emal sənayesinin dinamik yüksəlişi və bu istiqamətdə səmərəli mexanizmlərin hazırlanması prioritet vəzifələr sırasında yer alır.

Azərbaycan Respublikasında müasir emal sənayesi ölkəmizdə milli iqtisadiyyat quruculuğunun və bazar təsərrüfatçılığı sisteminin tələbləri nəzərə alınmaqla formalaşmışdır. Bu prosesdə 2 əsas istiqaməti ayırmaq olar.

Birinci istiqamət əvvəlki dövrlərdə yaradılmış istehsal bazası və infrastrukturun bərpası və yenidən qurulması əsasında məhsul buraxılışının təmin edilməsi olmuşdur. Bu istiqamət üzrə ilkin mərhələdə mövcud istehsal güclərində istifadə əsasında daxili bazarın tələbini ödəyən məhsulların (çörək və çörək məhsulları, çay, marqarin, tütün məhsulları, habelə tikinti materialları), habelə yerli xammaldan (xam pambıq emalı və kimya sənayesi sahəsinin bəzi istehsalları) ixrac üçün məhsulların buraxılışı təmin edilmişdir. Emal sənayesinin dirçəldilməsinə belə yanaşma müvafiq sahələrdə müəssisələrin özəlləşdirilməsini sürətləndirmiş və həmin dövrdə zəruri tələbatların ödənilməsinə təmin etmişdir.

Sonrakı mərhələdə qeyd edilən istiqamət üzrə ölkədə olan ixtisaslı və ucuz işçi qüvvəsindən istifadə etməklə gətirilmə xammal və yarımfabrikatlar əsasında daxili bazarın tələblərini ödəyən məhsulların (kənd təsərrüfatı texnikasının, yük və minik avtomobillərinin, kompüterlərin yığılmasını, sanitariya texnikası materiallarının, energetika avadanlıqlarının və bu sahənin ehtiyacları üçün digər məhsulların) istehsalının təşkili, habelə gətirilmə xammal və ya yarımfabrikat əsasında ixrac məhsullarının (alüminium oksidi, polad borular) hazırlanması nisbətən geniş miqyasda həyata keçirilməyə başlanmışdır. Belə yanaşma müvafiq məhsulların ucuz istehsalı və daxili tələbatların səmərəli ödənilməsinə şərait yaradılması, həmçinin məşğulluğun yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərilməsi baxımdan əlverişli olmuşdur. Eyni zamanda, bu hallarda xaricdən xammal və yarımfabrikatların alınması şərtlərinin dəyişilməsindən asılılıqla əlaqədar, istehsalın dayanıqlılığının təmin edilməsində problemlər yarana bilər.

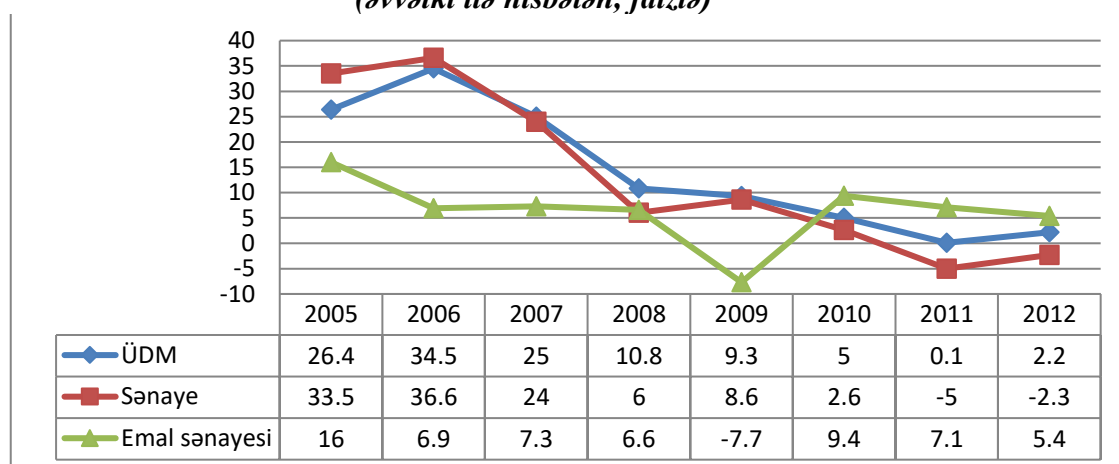
Emal sənayesinin təşəkkülündə ikinci əsas istiqaməti modern texnologiyalar əsasında yeni müəssisələrin və ya istehsal sahələrinin yaradılması təşkil edir. Azərbaycanın “yeni sənayeləşdirilməsi” adlandırılan biləcək bu istiqamət gəmiqayıma, alüminium istehsalı, müdafiə təyinatlı məhsulların istehsalı, meyvə - tərəvəz konservləri, içkilər istehsalı, heyvandarlıq məhsullarının emalı və tikinti məhsullarının istehsalı sahələrini əhatə edir.

Həyata keçirilən strategiyalar bütövlükdə Azərbaycan sənayesinin sistem transformasiyaları ilə əlaqədar meydana gələn böhrandan sonra dirçəldilməsi və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Sənaye istehsalının həcmi 2000-2012-ci illərdə 3,0 dəfə, 2005-2012-ci illərdə 1,9 dəfə, o cümlədən, emal sənayesində müvafiq olaraq 2,3 və 1,4 dəfə artmışdır. 2012-ci ildə emal sənayesi məhsulunun ümumi məhsulu 7,0 milyard manat təşkil etmişdir. Bu sektorun payına bütünlükdə sənaye məhsulunun 15,3%-i düşmüşdür. ÜDM-də emal sənayesinin xüsusi çəkisi 4,0% olmuşdur.

Eyni zamanda son illərdə ölkə iqtisadiyyatının ümumi inkişafında emal sənayesinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu barədə aşağıdakı diaqramın məlumatları da əyani təsəvvür yaradır.

Məlumatlardan göründüyü kimi, 2005-2009-cu illərdə ÜDM və bütünlükdə sənaye üzrə artım templəri emal sənayesinin müvafiq göstəricilərini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlamışdır. Bu həmin dövrdə ölkədə neft hasilatının böyük sürətlə yüksəlməsi ilə əlaqədar mədən çıxarma sənayesinin və bununla bağlı ÜDM-in həcmində iri miqyaslı artımların baş verməsi ilə izah edilir. 2010-2012-ci illərdə isə emal sənayesi üstün sürətlərə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə emal sektorunun dinamik artım göstəriciləri nümayiş etdirməsi, öz növbəsində, sənaye üzrə istehsalın həcmının azalmasının zəiflədilməsinin və iqtisadi artımın təmin edilməsinin mühüm amillərindən biri kimi çıxış etmişdir.

Diaqram 1. 2005-2012-ci illərdə ÜDM-in, sənayenin və emal sənayesinin artım templəri (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

Qeyd edilənlərlə yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizdə geniş miqyaslı sənayeləşdirmə strategiyasının reallaşdırılması emal sektorunun nisbətən yüksək artım templəri ilə inkişaf xəttinin ardıcıl surətdə davam etdirilməsi ilə bağlıdır. Hazırda Azərbaycanda sənayeləşmənin səviyyəsi kifayət qədər yüksək deyildir. Neft və qaz hasilatı nəzərə alınmazsa, sənaye məhsulunun adambaşına düşən həcmi nisbətən aşağıdır. Dünya Bankının məlumatlarına əsasən 2012-ci ildə Azərbaycanda əhalinin hər nəfərinə görə 287 ABŞ dolları həcmində emal sənayesi məhsulu istehsal olunmuşdur. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə müvafiq göstərici Gürcüstan üzrə 488 dollar, Rusiya üzrə 2106 dollar, Türkiyə üzrə 1920 dollar, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri üzrə 999 dollar, Dünya Bankının müvafiq təsnifatında gəlirlilik səviyyəsinə (Ümumi Daxili Məhsulun adambaşına düşən həcmi əsasında müəyyən edilən göstərici üzrə) görə Azərbaycanın aid edildiyi ölkələr qrupu ("orta gəlirli ölkələr" qrupu, o cümlədən, yuxarı orta səviyyəli ölkələr yarımqrupu) üzrə 1676 dollar təşkil etmişdir. Belə vəziyyətdə Azərbaycanın müasir sənaye ölkəsinə çevrilməsi uzunmüddətli proses olub,

dövlət və biznes strukturları tərəfindən geniş miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. İlk növbədə, qarşıdakı dövrlərdə emal sənayesinin yüksək artım templəri təmin edilməlidir.

Bununla belə, son dövrlərdə emal sənayesində artım templəri xidmət sahələri üzrə müvafiq göstəricidən aşağı olmuşdur. Eyni zamanda, emal sənayesinin inkişafının sürətləndirilməsi üçün formalaşdırılan zəminlər digər sahələrlə müqayisədə güclü hesab edilə bilməz. Emal sənayesində əsas kapitalla qoyulan investisiyaların qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşlarında xüsusi çəkisi onun qeyri-neft ÜDM-dəki payından xeyli geri qalır.

Emal sənayesində struktur problemlərinin həllinə də ehtiyac vardır. İlk növbədə iqtisadiyyatın bu sektorunda zəruri diversifikasiya aparılması və sahələr üzrə dayanıqlı artımın təmin edilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli ön plana keçir. Hazırda emal sənayesinin strukturunda əsas yeri qida məhsullarının və neft məhsullarının istehsalı tutmaqdadır. 2012-ci ildə emal sektorunda bu sahələrin payı müvafiq surətdə 36,6% və 33,8% təşkil etmişdir. Həm də bu iki sahənin birgə payı 2005-ci illə müqayisədə 7,6 faiz bəndi yüksəlmişdir. İstehsalın texnoloji səviyyəsi yüksək olan və əhalinin məşğulluğuna əhəmiyyətli təsir göstərə bilən kimya, maşınqayırma, metal emalı, müasir informasiya və telekommunikasiya vasitələrinin istehsalının, habelə yüngül sənayeni təmsil edən istehsalların payı aşağıdır.

Eyni zamanda, emal sənayesinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı üçün dayanıqsızlıq xasdır. 2005-2012-ci illərdə emal sənayesinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mövcud 23 sahəsindən ancaq 1 sahədə - qida məhsulları istehsalında davamlı artım müşahidə edilmişdir. Digər sahələrdə məhsul buraxılışının həcmələrində yüksək volatillik (istehsal həcmələrində kəskin qalxıb-enmələr) mövcuddur.

Sənaye sahələrinin əksəriyyətində istehsalın həcmi kiçikdir. 2012-ci ildə emal sənayesinin 14 sahəsi üzrə məhsul buraxılışının həcmi 100 milyon manatdan az, o cümlədən 11 sahə üzrə 50 milyon manatdan aşağı olmuşdur.

Sahələrin əksəriyyətində dayanıqsızlıq fonunda emal sənayesində çalışanların sayının azalması meyli qərarlaşmışdır. 2005-2012-ci illərdə bu sektorda muzzdla işləyənlərin sayı 10,6% aşağı düşmüşdür.

Emal sənayesinin diversifikasiyasının müvafiq dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla, ölkənin malik olduğu müvafiq üstünlüklərin dolğun istifadə edilməsi əsasında aparılması məqsəddəuyğundur. Bu baxımdan aşağıdakı istiqamətlər diqqəti cəlb edir:

- yerli xammal resurslarından istifadə edilməsi, o cümlədən metal filizləri və karbohidrogen resurslarının dərin emalına əsaslanan, dəyər zəncirinin müxtəlif vəsilələrini əhatə edən istehsalların yaradılması;

- ölkənin malik olduğu ixtisaslı və nisbətən ucuz insan resurslarında istifadə əsasında əmək və kapital tutumlu sahələrin genişləndirilməsi;

- yerli və gətirilmə xammal və yarımfabrikatlar əsasında enerji tutumlu istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi;

- yeni və yüksək texnologiyalara əsaslanan sahələrin formalaşdırılması strategiyasının reallaşdırılması.

Emal sənayesinin gələcək inkişafı sahəsində yüksək ixrac potensialının formalaşdırılmasının təmin edilməsi də aktual məsələ olaraq qalmaqdadır. Bu sektorda hələlik daxili bazarın tələbatlarına istiqamətlənmə üstünlük təşkil edir. İxracın emal sənayesinin ümumi məhsulunda dəyər ifadəsində payı 2005-ci ildə 25,1%, 2012-ci ildə isə 14,8% olmuşdur. Əlverişsiz hesab ediləcək belə təmayül son dövrlərdə güclənmişdir. Dünya Bankının məlumatlarına əsa-

sən ölkəmizdə emal sənayesi məhsullarının ixrac həcmi həmin sahədə yaradılmış əlavə dəyərin həcminə olan nisbətdə 2005-ci ildə 152,2%, 2012-ci ildə isə 60,0% təşkil etmişdir.

İxracın genişləndirilməsinə dövlət dəstəyi tədbirləri emal sənayesi sahələrinin əksəriyyətinə kifayət qədər təsirli olmamışdır. Eyni zamanda, manatın məzənnəsinin möhkəmləndirilməsi siyasəti sənaye məhsullarının ixracının artırılması stimulumu zəiflədən amil kimi çıxış edir.

Emal sənayesində digər vacib problem istehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsidir. Hazırda bir çox hallarda emal sənayesində məhsulun keyfiyyət göstəriciləri və istehsalın səmərəlilik səviyyəsi aşağıdır. Belə vəziyyət rəqabət qabiliyyətinin də aşağı olmasını şərtləndirir. İstehsal olunan məhsulların bəzilərinin daxili bazarda rəqabətqabiliyyətliyi ya iqtisadi tənzimləmə vasitələri ilə (məsələn, içkilər üzrə idxal məhsulları üçün yüksək aksizlər təyin olunması) ya da inzibati tədbirlərlə (müvafiq bazara digər subyektlərin girişinə yol verilməməsi, habelə daxili tələb üçün yerli istehsalı təşkil olunan məhsulların idxalına əngəllər yaratmaqla) təmin olunur. Belə vəziyyətlə əlaqədar, emal sənayesi müəssisələri azad rəqabət şəraitində dayanıqlı fəaliyyət göstərmək imkanına malik deyillər. Problemin həlli yeni müəssisələrin innovasiya yönümlü ən son texnologiyaların istifadəsi bazasında yaradılması və səmərəli idarəetmə sistemlərinin tətbiqini tələb edir.

Göstərilən problemlərin həlli məqsədilə emal sənayesinin inkişaf mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu hər şeydən əvvəl, sənayeləşmə siyasətinin əsaslarının həzırlanmasına aiddir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası çərçivəsində ölkəmizdə sənayenin inkişafı ilə bağlı konseptual müddəalar öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, sənayeləşmənin bütün istiqamətlər üzrə əhatəli, genişmiqyaslı və uzunmüddətli bir proses olduğunu nəzərə alaraq, sahələr üzrə inkişaf konsepsiyalarının və strategiyalarının hazırlanmasına ehtiyac vardır. Bu zaman indiyədək həyata keçirilmiş yanaşmaların mənfi və müsbət cəhətlərinin nəzərə alınması zəruri olacaqdır. Sənayenin inkişafı üzrə dövlət proqramları da sahələr üzrə müəyyən edilən konsepsiyaların müddəalarına uyğun hazırlanmalıdır. Belə yanaşma mərkəzi və yerli strukturlardan alınan təkliflər üzrə proqramların formalaşdırılmasının doğurduğu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına imkan verəcəkdir.

Emal sektorunda məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyin və effektivliyin təmin edilməsi məqsədilə sənayeləşdirmədə innovasiya yönümlülüyn gücləndirilməsi tələb olunur. Bu istiqamətdə mövcud resurslardan səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradılması üçün ilk növbədə dövlətin elmi-texniki siyasətinin əsaslarını və istiqamətlərini müəyyən edən konsepsiya sənədi qəbul edilməsi məqsəduyğundur. Həmin sənəddə aşağıdakı istiqamətlərə yönələn mexanizmlərin yaradılması və tətbiqi öz əksini tapa bilər:

- Milli İnnovasiya Sisteminin formalaşdırılması;
- elmin inkişafı sahəsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin sənayenin inkişaf ehtiyacları ilə daha sıx əlaqələndirilməsi;
- yüksək texnologiyalar əsasında sənaye istehsalının inkişafı üçün akademiya, universitet və elmi-tədqiqat, təcrübi-konstruktor fəaliyyətini həyata keçirən strukturların hazırda zəif olan əlaqələrinin gücləndirilməsi;
- texnoloji inkişaf və sənaye fəaliyyəti sahəsində ekoloji təhlükəsizlik məsələlərinin həlli istiqamətində tədqiqatların stimullaşdırılması.

Genişmiqyaslı sənayeləşmənin həyata keçirilməsi aktiv sənaye siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan prioritet kimi qəbul edilən ayrı-ayrı sahələr üçün ünvanlı stimullaşdırıcı tədbirlərin genişləndirilməsi məsələlərinə baxıla bilər.

Eyni zamanda, tətbiq edilməkdə olan müvafiq tədbirlərin səmərəliliyi də müzakirə edilməlidir. Hazırda müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının rezidentləri üçün 7 il müddətinə müvafiq vergilərdən azad olunma formasında güzəştlər tətbiq edilir. Bununla bağlı nəzərə almaq lazımdır ki, göstərilən güzəştlərin müəyyən edilməsi müvafiq sahə üzrə xüsusi qərarla yaradılmış sənaye və texnologiyalar parklarından kənarda fəaliyyət göstərən digər təsərrüfat subyektlərini əlverişsiz mövqelərdə qoymaqla, bərabər rəqabət şəraitinin yaradılması prinsipini pozmuş olur. Digər tərəfdən, rezidentlərə vergi güzəştlərinin saxlanılması sənaye parklarının geniş yayılmasını əngəlləyən iqtisadi amilə çevrilə bilər.

Sənaye siyasəti çərçivəsində enerjitutumlu istehsallara verilən güzəştlərə də diqqət yetirilməlidir. Son dövrdə həmin güzəştlərin miqyasları kiçildilmişdir. Eyni zamanda sənayeləşmənin normal gedişinin təmin edilməsi baxımından bu istiqamətdə dəyişikliklərin davam etdirilməsi məqsədəuyğun deyil. Nəzərə almaq lazımdır ki, neft-qaz resursları ilə zəngin ölkələrdə sənayenin strukturunda enerjitutumlu sahələrin, ilk növbədə alüminium sənayesinin xüsusi yer tutması məhz elektrik enerjisi üçün həmin sahələrdə güzəştli tariflərin tətbiq ilə bağlıdır.

Sənayeləşmənin zəruri miqyaslar alması müvafiq dünya təcrübəsinə uyğun maliyyələşdirmə şəraiti və mexanizmləri yaratmadan mümkün deyildir. Sənaye istehsalının maliyyələşdirilməsi üçün alətlərin sayı artırılmalıdır. Bu istiqamətdə müvafiq strateji sənədlərdə qəbul edilmiş tədbirlərin ardıcıl və tam həcmdə reallaşdırılması zəruridir.

Eyni zamanda, dəyəri və müddətləri sənaye istehsalçılarının mənafeələrinə uyğun olan kreditlərlə təminat şərait yaradılmalıdır. Bu məqsədlə, maliyyələşdirmə institutları inkişaf etdirilməlidir. Sənayenin genişmiqyaslı inkişaf strategiyasının reallaşdırıldığı şəraitdə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun imkanlarının zəruri tələblərlə müqayisədə məhdud olacağını, habelə Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin sənayenin inkişafı sahəsində fəaliyyətinin kifayət qədər aktiv olmadığını nəzərə alaraq, dövlət tərəfindən və ya dövlətin iştirakı ilə İnkişaf Bankının yaradılması məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Bu bank sənayenin inkişafı üzrə proqramların həyata keçirilməsi, müəssisələrin modernləşdirilməsi, məhsulun daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Azərbaycanda emal sənayesinə xarici investisiya qoyuluşları son dövrlərdə sürətlə azalmışdır. Bu sektora yatırılan xarici sərmayələrin orta illik həcmi 2005-2007-ci illərdə 27 milyon manat (ümumi investisiyaların 10%-i), 2010-2012-ci illərdə isə cəmi 0,2 milyon manat təşkil etmiş və onun ümumi investisiyalarda payı çox cüzi olmuşdur. Sadəcə, sənayenin investisiya vəsaitləri ilə təminatı baxımından Azərbaycanda bu gün bəlkə də xarici mənbələrə böyük ehtiyac yoxdur. Lakin yeni texnologiyaların və menecmentin cəlb edilməsi əsasında rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi xarici investorlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsini tələb edir. Bu zaman belə bir momentə diqqət yetirilməlidir ki, qloballaşma şəraitində strateji investor kimi cəlb edilən xarici şirkətlər, xüsusilə transmilli korporasiyalar (TNK-lar) Azərbaycan kimi ölkələrdə aldıkları müəssisələri özlərinin digər müəssisələrinin köməkçi vəsilələrinə çevirməyə meylli olurlar. Bununla əlaqədar, milli sənayenin inkişafı baxımından gözlənilən nəticələri əldə etmək mümkün olmur.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, xarici investisiyaların hazırda fəaliyyət göstərməyən və dirçəldilməsinə dövlət və yerli investorlar tərəfindən maraq olmayan müəssisələrə cəlb edilməsi istiqamətinə üstünlük verilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Digər hallarda isə xarici investorlarla texnologiya transferi ilə bağlı əlverişli müqavilə şərtləri əsasında əməkdaşlıq daha sərfəli ola bilər. Bununla yanaşı, ölkədə yeni sənaye sahələrinin yaradılması strategiyasının uğurla reallaşdırılması məqsədilə, ayrı-ayrı hallarda müstəqim xarici investisiyaların cəlb edilməsi də ön plana çəkilə bilər.

Sənayeləşmənin həyata keçirilməsi ölkədə ümumi işgüzar mühitin yaxşılaşdırılması sahəsində daha təsirli fəaliyyətin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu sahədə bilavasitə sənayenin inkişafı ilə bağlı olan aşağıdakı cəhətlər xüsusi önəm kəsb edir:

a) istehsalçıların elektrik enerjisini almaq şəraitinin yaxşılaşdırılması. Hazırda Azərbaycan həmin şəraitin ən əlverişsiz olduğu ölkələr sırasına daxildir. Dünya Bankının “Doing Business-2014” hesabatına görə qeyd edilən göstərici üzrə Azərbaycan 189 ölkə arasında 181-ci yeri tutmuşdur. (“Doing Business üzrə ölkə rəqəbə görə ölkəmiz 70-ci pillədə yer almışdır);

b) tikintiyə icazə alınması şərtlərinin yüngülləşdirilməsi. Bu sahədə də Azərbaycan dünyada ən əlverişsiz mövqeyə malik olan ölkələr sırasındadır. Sonuncu Doing Biznes hesabatında Azərbaycana bu göstəriciyə üzrə 180-ci yer verilmişdir;

c) məhsul idxalı və ixracı şərtlərinin yaxşılaşdırılması. Bu şərtlər ağır olaraq qalmaqdadır. Sonuncu Doing Biznesin hesabatına əsasən beynəlxalq ticarətin aparılması şərtlərinə görə Azərbaycan 168-ci yerdədir;

d) mülkiyyət hüquqlarının qorunmasının yaxşılaşdırılması. Sənayenin inkişafına investorların, xüsusilə xarici investorların cəlb edilməsi mülkiyyət hüququnun qorunmasına etibarlı təminat yaradılması ilə sıx bağlıdır. Beynəlxalq təşkilatların müvafiq dəyərləndirilmələrində Azərbaycan həmin göstərici üzrə əlverişsiz mövqelərdə yer alır. “The Heritage Foundation” Təşkilatının “İqtisadi azadlıq 2014 indeksi” hesabatında Azərbaycana ümumi olaraq 61,3 bal, mülkiyyət hüquqları üzrə isə 20 bal verilmişdir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan sənaye infrastrukturunun inkişafı strategiyası çərçivəsində iqtisadi aktivliyin nisbətən yüksək olduğu bütün şəhərlərdə sənaye zonalarının yaradılması və bu işdə dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı (PPP) mexanizmdən geniş istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyası. Bakı, 2013.
2. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2012, 278 s.
3. www.stat.gov.az/source/industry/ 2014-02-01.
4. Nadirov A.A. Qeyri-neft sektoru və regionların tarazlı sosial-iqtisadi inkişafı. Audit, 2013 № 1, s. 37-44.
5. World Bank. World Development Indicators 2013, Table 4.2, 4.4.
6. Doing Business 2014. www.doingbusiness.org/reports.
7. Index of Economic Freedom 2014. www.heritage.org.

*Xəlilov H.A. prof.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Yusifov E.M. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA EMAL SƏNAYESİNİN İNKİŞAF MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Müasir şəraitdə ölkəmizdə sənaye istehsalının artımının təmin edilməsində emal sahələrinin inkişafı başlıca amilə çevrilir. Məqalədə emal sənayesində istehsalın dinamikası təhlil edilmiş, iqtisadiyyatın bu sektorunda mövcud olan struktur problemləri açıqlanmışdır. Qarşıdakı dövrlərdə emal sənayesinin diversifikasiyasına, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının genişləndirilməsi əsasında ixrac potensialının artırılmasına yönəldilmiş mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi məsələləri araşdırılmış və müvafiq təkliflər verilmişdir.

*Халилов Г.А. проф.
Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет
Юсифов Э.М. д.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 İ O M E

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ РАЗВИТИЯ ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Развитие обрабатывающих отраслей становится главным фактором в обеспечении роста промышленного производства в нашей стране. В статье проанализирована динамика производства в обрабатывающей промышленности, раскрыты имеющиеся в этой отрасли структурные проблемы. Исследованы вопросы совершенствования механизмов, направленных на диверсификации обрабатывающей промышленности, роста экспортного потенциала на основе расширения производства конкурентоспособных продуктов и разработаны соответствующие предложения.

*Khalilov H.A. prof.
Azerbaijan Architectural and Construction University
Yusifov E.M. doc. of philos. in econ. scien.
Baku Business University*

S U M M A R Y

IMPROVING THE MECHANISMS FOR THE DEVELOPMENT OF MANUFACTURING IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Development of manufacturing is becoming a major factor in the growth of industrial production in our country. The article analyzes the dynamics in the manufacturing, disclosed available structural problems in the industry. The article also investigated issues aimed at improving the mechanisms of diversification of the manufacturing sector; export potential growth based on the expansion of production of competitive products. Due to it relative proposals were developed.

Əliyev Ş.T. dos.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

UOT- 332.122:339.91

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ XÜSUSİ İQTİSADİ ZONALAR İNSTİTUTUNUN SƏMƏRƏLİLİYİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN MÜHÜM AMİLLƏR

Açar sözlər: xüsusi iqtisadi zonalar, qloballaşma, səmərəlilik, effektivlik, milli iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf, rəqabətqabiliyyətlilik.

Ключевые слова: специальные экономические зоны, глобализация, рациональность, эффективность, национальная экономика, экономическое развитие, конкурентоспособность.

Key words: special economic zones, globalization, rationality, efficiency, national economy, economic development, competitiveness.

Dünya təsərrüfat sistemi qloballaşdıqca və bir çox ənənəvi iqtisadi mexanizmlər, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və iqtisadi güc mərkəzlərinin fəaliyyəti ilə bağlı proseslər transformasiyalara uğradıqca, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi genişlənir və bu proseslərdə daha müasir iqtisadi mexanizmlərin tətbiqinə ehtiyac yaranır. Belə ki, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi, milli iqtisadiyyatların innovasiya iqtisadiyyatına keçidinin təmin edilməsi, onların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, milli iqtisadi sektorların müasir texnologiyalar əsasında modernləşdirilməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyalasdırılması, iqtisadi artımın ehtiyac komponentlərinin dövrüyyəyə cəlb edilməsi, ixrac potensialının yüksəldilməsi və bütövlükdə iqtisadi sistemin səmərəliliyinin artırılması yeni və effektiv iqtisadi alətlərin işlənilib hazırlanmasını və milli iqtisadiyyatın əsas iqtisadi mexanizmlərinin sırasına daxil edilməsini şərtləndirir. Bundan əlavə, son illərdə dünya iqtisadi proseslərində baş verən maliyyə böhranı və iqtisadi tənəzzül prosesləri milli iqtisadiyyatların özlərinin maliyyə mənbələrinin diversifikasiyalasdırılmasına, xarici investisiyaların, iri kapitalın cəlbinin genişləndirilməsi və yüksək texnologiyaların, məhsuldar avadanlıqların ölkəyə gətirilməsinin stimullaşdırılmasına daha münbit şəraitin yaradılması, əlverişli hüquqi-iqtisadi və təsərrüfat rejimini özündə birləşdirən iqtisadi mexanizmlərin tətbiqini xeyli aktuallaşdırmışdır. Dünya iqtisadi proseslərinin tədqiqinə əsaslanaraq, qeyd etmək olar ki, hazırda dünya iqtisadiyyatının ön çərgələrində yer almış ABŞ və Çin də daxil olmaqla 135-dən çox ölkədə milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsi, investisiyaların və ixrac potensialının artırılması, iqtisadi fəallığın stimullaşdırılması, ayrı-ayrı ərazilərin (regionların) və milli iqtisadiyyat sahələrinin inkişafında yeni iqtisadi mexanizmlərdən istifadə etməklə, daha məhsuldar alətlər hesabına əsaslı irəliləyişlərə nail olunması, sosial-iqtisadi problemlərin həlli proseslərində məhsuldar alət kimi milli iqtisadi sistemə daxil edilməsində Xüsusi İqtisadi Zonalardan (XİZ) uğurla istifadə olunmuşdur.

XİZ-lərin nəzəri əsasları və mahiyyəti onların adından bəllidir, yəni bu kimi zonalar fəaliyyəti çərçivəsində xüsusi iqtisadi münasibətlərin mövcudluğunu və iqtisadi tənzimləmə rejiminin xüsusiləşdirilməsini ifadə edir. Tədqiqatçı-alimlərin elmi əsərlərində XİZ-lərin mahiyyəti və nəzəri əsasları müxtəlifliyi ilə o qədər də fərqlənmirlər və bu mülahizələrin əsasında XİZ-lərin başlıca fəlsəfəsi-onların azad, xüsusiləşdirilmiş və ya sərbəst avtonom iqtisadi-hüquqi rejimlərin fəaliyyət göstərdiyi təsərrüfat rejimləri dayanır. T.P.Danko və E.M.Okrut XİZ-ləri dövlətin suveren bir ərazisi, təsərrüfat sisteminin tərkib hissəsi hesab edirlər. Burada müəyyən edilmiş və konkret ümummilli integrasiyalasdırılmış korporativ məqsədlərə çatmaq üçün ictimai-iqtisadi münasibətlərin xüsusi tənzimlənməsindən istifadə ilə istehsalın və ictimai məhsulun bölgüsü həyata keçirilir [1]. XİZ-lərin dünya təcrübəsində ən uğurlu və məhsuldar nəticələrə malik olmuş Çinin görkəmli mütəxəssisi və dövlət xadimi Den Syaopin qeyd edir ki, XİZ – bu “pəncərədir”, hansı ki, oradan texniki nailiyyətlərin əldə edilməsi, idarəetmə metodları, biliklər, xarici əlaqələrin reallaşdırılması siyasəti gəlir. Bu zona vasitəsilə xarici texniki nailiyyətlər əldə etmək, biliklər almaq və idarəetməni öyrənmək olar [2].

Bu mülahizələrin Çinin iqtisadi inkişafının tarixi mərhələlərində praktiki proseslərdə əhəmiyyətli yer alması, XİZ-lərin effektivli iqtisadi mexanizm kimi çıxış etməsinin əyani sübutdur. Tədqiqatçı-alimlər V.Q.İqnatov və B.İ.Butov qeyd edirlər ki, XİZ- xarici və yerli firmalar üçün xüsusi güzəştli iqtisadi şərtlərin göstərildiyi və sərhədləri müəyyənləşdirilmiş ərazi, dəniz və hava limanıdır. Burada ümumi-iqtisadi, sosial, elmi-texniki və elmi-texnoloji məsələlərlə bağlı xüsusiləşdirilmiş qərarlar qüvvədədir [3]. XİZ-lərin dünya təcrübəsində özünü doğrultmuş və müxtəlif ölkələrin iqtisadi proseslərində məhsuldarlığı ilə seçilmiş 30-a yaxın növlərinə rast gəlinir. Bunlara sərbəst gömrük zonası, sərbəst liman, xarici ticarət zonası, ixrac-istehsal zonası, sahibkarlıq zonası, sənaye zonaları və sənaye limanları, elmi parklar, texnoparklar, innovasiya zonaları, turizm-rekreasiya zonaları və sairələr daxildirlər [4]. Akademik Z.Səmədzadə uzun illər XİZ-lərin tədqiqatı ilə məşğul olub və qeyd edir ki, Dünya iqtisadiyyatında XİZ-lərin bir çox növləri məlumdur. Məsələn, azad iqtisadi zonalar, prioritet inkişaf əraziləri, müştərkə sahibkarlıq zonaları, xüsusi iqtisadi zonalar, xarici ticarət zonaları, sənaye sahibkarlığı, servis, azad gömrük zonaları və s. Ümumi sərmayə prinsipləri olan bu formalar iki əsas bloka ayrılır: ixrac-istehsal bloku və elmi-texniki blok [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində XİZ-lərin təşkili iqtisadi inkişafda həm regional iqtisadiyyat səviyyəsində, həm milli iqtisadiyyat səviyyəsində, həm də beynəlxalq səviyyədə öz məhsuldarlığı ilə fərqlənmişdir. XX əsrin 30-cu illərindən bu vaxta kimi dünyanın müxtəlif ölkələrində 2500-dən çox XİZ təşkil olunmuşdur və bunlardan 900-dən çoxu inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür [6]. Dünya Bankı Qrupuna daxil olan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının XİZ-lərlə bağlı hesabatında bu kimi zonalardan dünya ölkələrində istifadənin statistik göstəriciləri müxtəlif meyarlarla əks olunmuşdur. Burada qeyd olunur ki, 1970-ci ildə dünyanın 30 ölkəsində 80 sərbəst ticarət zonası var idisə, buradan ixrac 6 milyard. dollar təşkil edir və işləyənlərin sayı 1 milyona çatırdısa, hazırda dünyanın 120-dən çox ölkəsində 2000-dən çox sərbəst ticarət zonası var və ixrac 600 milyard. dollar, işçilər isə 50 mln. nəfər təşkil edir [7]. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının başqa bir hesabatında qeyd olunur ki, bu gün dünyanın 135 ölkəsində ümumilikdə 3000 XİZ mövcuddur (sərbəst ticarət zonaları, texnoparklar, istehsal zonaları və s.). Bu zonalarda çalışanların sayı 68 milyon nəfər, ixrac edilən məhsulların ümumi dəyəri isə 851 milyard. dollar təşkil edir [8].

Dünya XİZ-lərinin müxtəliflik aspektlərinin araşdırılması zamanı əsas etibarlı ilə zonanın yerləşdiyi məkan, onun konfigurasiyası, ərazinin miqyası, istehsal resurslarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, bu kimi zonaların təbii, iqtisadi və digər şərtlərin xüsusiyyətləri dövlət tərəfindən təşkil edilərkən müəyyənləşdirilən vəzifələr, belə zonaların təşkil olunduğu ərazinin milli mənsubiyyəti, zonada dövlət tərəfindən icazə verilən təsərrüfat fəaliyyətinin növləri və sair amillər əsas götürülür. XİZ-lər investisiya və biznes üçün münbit şəraitin formalaşdırılmasına xidmət edən güzəşt və stimullar sisteminə isə gömrük güzəştləri (idxal-ixrac gömrük rüsumlarının azaldılması və ya ləğvi), xarici ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi qaydalarının sadələşdirilməsi, vergi güzəştləri (konkret formada fəaliyyətin vergilərlə stimullaşdırılması, müxtəlif vergi növləri üzrə vergi dərəcələrinin aşağı salınması, müvəqqəti və ya daimi vergidən azadolma məsələləri, yəni vergi tətilləri, dövlət vergi kreditlərinin təqdim edilməsi və s.), maliyyə imtiyazları (müxtəlif dövlət subsidiyaları formasında büdcə vəsaiti hesabına və güzəştli dövlət kreditləri hesabına birbaşa, kommunal xidmətlərin qiymətlərinin ucuzlaşdırılması, torpaq sahəsindən istifadəyə görə icarə haqqının azaldılması, zonada infrastrukturun inkişafı vasitəsilə), administrativ güzəştlər (müəssisələrin qeydiyyatı və lisenziyalandırılmasının XİZ ərazisində sadələşdirilmiş proseduraları, xarici vətəndaşların gəliş-gedişinin güzəştli viza rejimi, dövlətin nəzarət-təftiş orqanlarının yaxın bir neçə il ərzində zonada fəaliyyət göstərən müəssisələrin fəaliyyətinin yoxlamalarının minimumlaşdırılması) və sairələr daxildirlər. XİZ layihələrinin istər formalaşmasında, istərsə də reallaşdırılmasında ümumiyyətlə onun bütün mərhələlərində mühüm məsələlərdən biri də risklərin idarə edilməsidir. İqtisadiyyatın digər fəaliyyət sahələrində olduğu kimi, burada da risk əhəmiyyətli amillərdən biri kimi özünü büruzə verir. XİZ-lərin müxtəlif növləri üzrə onların təşkili və fəaliyyətində mümkün risklər sırasına XİZ layihəsi iştirakçılarının məqsəd, maraq və davranışlarının

qeyri-müəyyənliyi, layihə iştirakçılarının maliyyə vəziyyəti və işgüzar imicləri haqda məlumatların qeyri-dolğunluğu, xüsusi iqtisadi zonaların gələcək rezidentlərin olması barədə əsaslandırılmış proqnozların olmaması, zonada zəruri hüquqi, vergi və gömrük rejimlərinin hazırlanması ilə bağlı problemlər, yerli hakimiyyətin XİZ layihəsinə mənfi münasibəti, iqtisadi qanunvericiliyin qeyri-mükəmməl olması və digər amillər aid oluna bilər.

XİZ-lərin dünya təcrübəsinin tədqiqi göstərilmişdir ki, bu kimi zonalardan səmərəli istifadə heç də həmişə mümkün olmamışdır. Belə zonaların yaradılması və fəaliyyət göstərməsinin əsas prioritet vəzifələri nəzərə alınmaqla, XİZ layihəsinin effektivliyini və gözlənilən makroiqtisadi təsirləri öncədən şərtləndirən bir qrup iqtisadi və digər amillər mövcuddur. XİZ-lərin səmərəliliyini və onların praktiki proseslərdə məhsuldar nəticələr verəcəyini şərtləndirən amillərin bir qrupuna aşağıdakılar daxildir:

- ölkədə iqtisadi inkişaf tempinin aşağı olması və bu sahədə pozitiv inkişaf dinamikasının vacibliyi;

- milli iqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılması üçün külli miqdarda investisiyaların zəruri olması və yüksək texnologiyalara ehtiyacın durmadan artması;

- ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsi zərurəti və ümumilikdə ixracın artım dinamikasının problemli olması, arzu olunan səviyyədə olmaması və yaxud əsasən ixracın mineral resurslar hesabına olması;

- investisiya mühitinin sahibkarlığın stimullaşdırılması baxımından əlverişli olmaması və investorlar üçün daha cəlbədicə iqtisadi-hüquqi və təsərrüfat rejimlərinin formalaşdırılmasına zərurətin yaranması;

- ölkədə sahibkarlığın və biznesin inkişafına əlavə stimulların verilməsinin vacibliyi, iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi üçün qeyri-ənənəvi, yəni daha mütərəqqi yeni iqtisadi mexanizmlərin milli iqtisadi sistemə daxil edilməsi zərurəti;

- infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və bu sahəyə iri həcmli dövlət investisiyalarının yatırılması, onlardan səmərəli istifadəyə iqtisadi zəminin yaradılması, işlək iqtisadi mexanizmlərin formalaşdırılmasının vacibliyi;

- istehsal sahələrinin genişləndirilməsi, müasir texnologiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsi, elmi-texniki inkişafa dəstək verilməsi, elmi parkların və texnoparkların yaradılmasının zəruriliyi;

- əlverişli vergi güzəştləri və digər güzəştlər, üstünlüklər hesabına formalaşan XİZ-lər vasitəsilə ixrac təyinatlı və yüksək standartlara malik məhsulların istehsalının və xidmətlərin təşkilinin stimullaşdırılması;

- ölkədə yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun gücləndirilməsi, işsizlik səviyyəsinin aşağı salınması üçün əlavə işlək və effektiv iqtisadi mexanizmlərə zərurətin artması və s.

XİZ-lərin effektiv iqtisadi alət kimi milli iqtisadi sistemə daxil edilməsini şərtləndirən mühüm amillər sırasına, bu kimi zonaların səmərəli fəaliyyəti hesabına istehsalın intensivləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafına güclü stimulların verilməsinin mümkünlüyüdür:

- XİZ-lərin avtonom və güzəştli vergi, gömrük rejimləri hesabına sahibkarlığın inkişafına mane olan problemlər minimuma endirilir, xarici investorların gəlişinə və investisiyalar yatırılmasına münbit şərait yaradılır, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının sayı artırılır və xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunun diversifikasiyalaşdırılması perspektivləri artır;

- sahibkarlığın daha geniş və intensiv inkişafına şərait yaranır, kiçik, orta və nisbətən iri biznes strukturlarının rəqabətqabiliyyəti güclənir, istehsal və xidmət şəbəkəsi genişlənir, mal və məhsulların dünya bazarlarına çıxışı sürətlənir, dövriyyə vəsaitləri və valyuta ehtiyatları artır, maliyyə resursları formalaşır, sahibkarlığın maddi-texniki bazası və maliyyə imkanları əhəmiyyətli səviyyədə güclənir;

- yüksək texnologiyalar əsaslı və xarici sərmayələr hesabına modern sənaye və emal müəssisələrinin yaradılması, xidmət sahələrinin təşkili, milli iqtisadiyyatların dünya bazarlarına çıxışını, integrasiya kanallarında adekvat yer tutmasını, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin fəal iştirakçısına çevrilməsini asanlaşdırır və sürətləndirir;

- XİZ institutunun milli iqtisadi sistemə daxil edilməsi ölkədə iqtisadi fəallığın yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə əlavə stimullar verir, ayrı-ayrı regionların, ümumi iqtisadi inkişaf proseslərində nisbətən geri qalan ölkə ərazilərinin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə effektivli iqtisadi mexanizm kimi yeni impuls verir və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycanda da XİZ-lərin tətbiqi ilə bağlı və onların ölkəmizin milli iqtisadi sisteminə daxil edilməsinə dair elmi diskussiyalar, praktiki mülahizələr xeyli güclənmişdir [9]. Artıq 2009-cu ildən etibarən XİZ-lərin təşkili və fəaliyyəti üzrə müvafiq ölkə Qanunu qüvvəyə minmişdir [10]. Bununla bərabər, Qanun icrası ilə əlaqədar olaraq, digər normativ sənədlərin və qanunvericilik aktlarının işlənilib-hazırlanması, qəbul edilməsi və təsdiq olunması prosesləri başa çatdırılmışdır. Ölkədə XİZ-lərin fəaliyyəti ilə bağlı vergi və gömrük rejimləri müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat prosesində əldə etdiyimiz materiallar, təhlillər bizə imkan verir ki, XİZ-lərin qloballaşma şəraitində milli iqtisadi sistemə, o cümlədən Azərbaycanda tətbiqinin səmərəliliyini şərtləndirən bir qrup nəticələri qeyd edək və təkliflər irəli sürək:

- XİZ-lər mahiyyətinə və fəaliyyət xarakterlərinə görə sərbəstliyi, effektivliliyi, əlverişli vergi və gömrük rejimləri ilə xarici investorlar və yerli sahibkarlar (sərmayədarlar) üçün münbit hüquqi-iqtisadi və təsərrüfat fəaliyyəti məkanı kimi xüsusiyyətləri özlərində birləşdirirlər;

- XİZ institutunun köməyi ilə milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsinə yeni və effektivli iqtisadi alətin daxil edilməsini reallaşdırmaq mümkündür;

- XİZ-lərin təşkili onların yerləşdiyi regionun iqtisadi fəallığını artırmaqla bərabər, burada yeni istehsal sahələrinin şəbəkəsinin formalaşması və yüksək standartlara cavab verən xidmətlərin təşkili hesabına regionun iqtisadi inkişafını sürətləndirir, sahibkarlığın və biznes mühitinin əhəmiyyətli səviyyədə yaxşılaşdırılmasına əlavə stimullar verir;

- XİZ-lərin təşkili ilə müəyyən regionda iqtisadi-sosial reabilitasiya, sərhədyanı zonalarında, sənaye sahələrinin az olduğu ərazilərdə, əsas fondları yenilənməmiş sənaye sahələrində əhəmiyyətli irəliləyişin əldə edilməsinə əlavə imkanlar yaranır, bu sahələrə investisiya resurslarının, maliyyə vəsaitlərinin axını genişlənir, yüksək texnologiyaların cəlb edilməsi sürətlənir, qloballaşmanın mənfi təsirlərinə qarşı adekvat iqtisadi mexanizmlər və iqtisadi proseslər formalaşdırılır və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Данько Т.П. и Окрут З.М. «Свободные экономические зоны». Москва -2000. - 328 с.
2. Сяопин Д. Основные вопросы современного Китая. Издательство «Литература», Москва, 1988-256 с.
3. Игнатов В., Бутов В. «Свободные экономические зоны». Москва. «Ось-89», 1997.
4. Yüksel L.T. Kırğızıstanda Serbisə Ekonomist Bölgəsi uğuldamaları və ölkə ekonomisinə katkısı. Kırğız-Türkiye Manas Universiteti, Sosial Bilimler Enstitüsü, Bişkek- 2004.
5. Səmədzadə Z.Ə. Azad iqtisadi zonalar, onların Azərbaycanda yaradılmasını şərtləndirən amillər. // “Xüsusi iqtisadi zonalar: formalaşma və inkişaf aspektləri” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2007.
6. Зименков Р.Н. Свободные экономические зоны. Изд-во ЮНИТИ-ДАНА, Москва, 2005. - 223 с.
7. IFC. Special Economic Zones/ Qlobal Experience and Best Practices. 2004.
8. The Multi-Donor Investment Climate Advisory Service of The World Bank Group. Special Economic Zones: Performance, Lessons, Learned, and implications for Zone Development. April 2008.
9. Ş.T. Əliyev. «Xüsusi iqtisadi zonaların tətbiqi problemləri». Monoqrafiya. (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun 2011-ci il I “Qrant” müsabiqəsinin əsasında layihəsi hazırlanmışdır). Bakı, 2012.-360 s.
10. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (14 aprel 2009-cu il).

*Əliyev Ş.T. dos.
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

X Ü L A S Ə

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ XÜSUSİ İQTİSADİ ZONALAR İNSTİTUTUNUN SƏMƏRƏLİLİYİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN MÜHÜM AMİLLƏR

Məqalədə qloballaşma və dünya iqtisadi proseslərinin transformasiyasının gücləndiyi bir şəraitdə XİZ-lərin effektivli və məhsuldar iqtisadi alət kimi səmərəliliyini şərtləndirən mühüm amillər tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə XİZ-lərin nəzəri-elmi və nəzəri-metodoloji əsasları, onların mahiyyəti araşdırılmışdır. Bundan əlavə, XİZ-lərin dünya iqtisadi proseslərində rolu, ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatlarına təsiri məsələləri, iqtisadi inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsinə verdiyi əlavə stimullar təhlil olunmuşdur.

XİZ-lərin səmərəliliyini şərtləndirən mühüm amillərin elmi-iqtisadi və elmi-praktiki əsaslandırılması məqsədilə bir sıra nəticələr göstərilmiş və təkliflər verilmişdir.

*Алиев Ш.Т. доц.
Сумгаитский Государственный Университет*

Р Е З Ю М Е

ВАЖНЫЕ ФАКТОРЫ, ОБУСЛОВЛИВАЮЩИЕ РАЦИОНАЛЬНОСТЬ ИНСТИТУТА СПЕЦИАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье исследованы важные факторы, обуславливающие рациональность специальных экономических зон (СЭЗ) в условиях глобализации и трансформации мировых экономических процессов. Анализированы теоретические основы и сущность СЭЗ, их особенности. Кроме того, изучены роль СЭЗ-ов в мировых экономических процессах, их влияние на национальные экономики отдельных стран мира, ускорение экономического развития и придание дополнительных стимулов этим процессам.

С целью обоснования важности факторов, обуславливающих рациональность института СЭЗ в условиях глобализации на основе материалов исследования и проводимых анализов приведен ряд выводов и даны предложения по эффективности и продуктивности подобных экономических инструментов.

*Aliyev Sh.T. assist. prof.
Sumgait State University*

S U M M A R Y

IMPORTANT FACTORS OF THE RATIONALITY OF THE INSTITUTE OF SPECIAL ECONOMIC ZONES IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

The important factors driving the rationality of special economic zones (SEZ) in the conditions of globalization and the transformation of world economic processes are highlighted in the article. Theoretical basis and the essence of SEZ, their peculiarities are also analyzed in it. In addition, the role of SEZ into the world economic processes, their impact on national economy of separate countries, the acceleration of economic development and bringing additional incentives to those processes are briefly described here.

The importance of the factors causing the rationality of the institute of SEZ in the context of globalization on the basis of research materials, a number of conclusions and proposals on the effectiveness and efficiency of such economic instruments have been provided in this article.

Məmmədova A.İ. dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

UOT - 311:002

İNFORMASIYA İQTİSADİYYATININ STATİSTİK TIPLİ MƏSƏLƏLƏR HƏLLİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN RİYAZİ METODLAR

Açar sözlər: iqtisadi göstəricilərin səviyyəsi, iqtisadi göstəricilərin pragmatik xarakteristikaları, statistik göstəricilər çoxluğu, təhlili metodları: dispersiya, korrelyasiya və reqressiya, dekompozisiya, iterasiya metodu.

Ключевые слова: уровень экономических показателей, параметрические характеристики экономических показателей, множества статических показателей, методы анализа: дисперсия, корреляция, регрессия, методы декомпозиция и итерация.

Key words: level of economic of indicators, parametric characteristics of economic indicators, static set of indicators, methods of analysis: variance, correlation, regression, decomposition methods and iteration.

İnformasiya mürəkkəb intellektual fəaliyyətin son məhsulu sayılır. İnformasiya toplanmazdan əvvəl ona olan tələb və təklif öyrənilir. Tələb və təklifə uyğun olaraq, giriş və çıxış statistik məlumatlarının alınması prosesi həyata keçirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, giriş məlumatlarının respondentlərdən toplanması, qruplaşdırılması, təhlili minimuma çatdırılmalıdır. Çünki məlumatlar informasiya bazasında toplandıqdan sonra ondan istənilən vaxtda lazım olan çıxış məlumatlarını almaq mümkündür. İnformasiyanın həcmi müəyyənləşdirməzdən əvvəl ona istifadəçilərin tələbləri müəyyənləşdirilir. İnformasiya istifadəçiləri aşağıdakı qruplara ayrılır:

- dövlət, mərkəzi, sahə və yerli idarəetmə orqanları – İqtisadi, maliyyə və digər sahələrdə müəyyən siyasət həyata keçirmək üçün dövlət idarəetmə orqanlarının müxtəlif informasiyaya ehtiyacı var;

- beynəlxalq təşkilatlar - BMT, Avropa Şurası, MDB və digərləri – Dövlətlərin iqtisadi və sosial göstəricilərini müqayisə etmək və iqtisadi yardım etmək üçün informasiya tələb edilir;

- elmi-tədqiqat təşkilatları – Elmi-tədqiqat işləri aparmaq məqsədilə informasiya alırlar. Tədqiqatın nəticələri dövlət idarəetmə orqanlarında və digər sahələrdə istifadə edilir;

- təhsil idarələri – Onların informasiyaya olan tələbatı öz təbiətinə görə olduqca müxtəlifdir. İctimai həyatın bütün sahələri üzrə informasiya tələb etməklə yanaşı, şagirdləri, tələbələri gələcəkdə informasiya istifadəçisi kimi hazırlayırlar;

- hüquqi şəxslər – Onlar əsasən kommersiya prinsipi əsasında işləyirlər. Öz sahələrinin işi (iqtisadi fəaliyyət dairəsində) malgöndərən və mal alanların vəziyyəti haqqında informasiya alırlar. Ondən başqa, hüquqi şəxslər ümumi iqtisadi məlumatlar (İqtisadi artım tempi və s.) da alırlar;

- assosiasiyalar, fondlar və digər qeyri-kommersiya təşkilatları – Onlar müəssisələr və təşkilatların fəaliyyətinə uyğun sosial əhəmiyyətli informasiya tələb edirlər;

- ictimaiyyət – Geniş əhali kütləsini ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən informasiya maraqlandırır. Məsələn, əhəlinin öz konstitusiyaya hüquqlarını müdafiə etməsi ilə əlaqədar informasiya və s.;

- milli hesablar – Bu kateqoriya informasiya istifadəçiləri iqtisadi statistika məlumatlarına böyük maraq göstərir. Milli hesablar sistemi ekonometriya üçün informasiyanın yaradılmasını tələb edir;

- fiziki şəxslər – (statistiklər, sahibkarlar, siyasətçilər, direktorlar, idarə rəhbərləri, tədqiqatçılar, informasiya-kommersiya fondlarının sahibləri, tələbələr, jurnalistlər, müəllimlər, ekspertlər, məsləhətçilər, adi vətəndaşlar). Bu kateqoriya informasiya istifadəçiləri mövcud statistika məlumatları ilə təmin edilməlidir.

İnformasiya istifadəçilərinin tələbi öyrənilməli, statistik-tədqiqatçı hər bir istifadəçiə informasiyanı seçməkdə yardımçı olmalıdır. Burada müəyinənin nəticələrindən istifadə etməyin böyük əhəmiyyəti var. Hər bir informasiya istifadəçisinə çekilən əmək sərfi və xərcləri bildirmək lazımdır. İstifadəçilər öz tələbini yığcam, ardıcıl seçməli və bütün bunlar mövcud iqtisadi-statistik anlayışa uyğun olmalıdır.

İstifadəçilərin informasiya sifarişi qəbul edilmiş standartlara uyğunlaşdırılmalıdır. Eyni zamanda hər bir sifarişçinin tələbi maksimum ödənilməli, bu məqsədlə elm və texnikanın müasir nailiyyətlərindən geniş istifadə edilməlidir.

İstifadəçilər qruplaşdırılmalı və informasiyanın verilməsinin konkret müddəti və həcmi müəyyən edilməlidir.

Müəyinə aparılmamışdan əvvəl, onun aparılması xərcləri hesablanmalı və müvafiq elmi-metodoloji şurada təsdiq edilməlidir. İstifadəçilərə verilən informasiya müqayisəli olmalı, bir-birini tamamlamalı, bir-birinə ziddiyyət təşkil etməməli və göstəricilər beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə beynəlxalq standartlar əsas götürülməli və aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir:

- dövlət sifarişinin göstəriciləri ilə statistika göstəriciləri eyni olmalı və hər ikisi beynəlxalq və milli standartlara uyğunlaşdırılmalıdır;

- ilkin məlumatlar əsasında informasiya bazası yaradılmalı və müasir texnologiya ilə istənilən vaxtda lazım olan çıxış məlumatı alınıb istifadəçilərə verilməlidir;

- informasiyanı istifadəçilərə vermək üçün müasir kommunikasiya sistemindən istifadə etməklə kağızsız məlumat verilməsinə keçilməlidir;

- göstəricilərin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması üçün tədqiqat işləri genişləndirilməli, əlaqədar təşkilatların səyi birləşdirilməlidir;

- statistika göstəriciləri hüquqi və demoqrafik dövlətin qurulmasında yaxından iştirak etməli, sərvətə çevrilməlidir. Belə ki, demokratik diskussiyaların aparılmasında, statistika öz obyektivliyini və cəmiyyətə xidmət etməsini bürüzə verməlidir. Demokratik və siyasi müzakirələr rəqəm uğrunda mübarizəyə çevrilməməlidir. İnformasiya istifadəçiləri statistika göstəricilərinin düzgünlüyünü qorumaq prinsipinə əsaslanmalıdır. Həmçinin makro göstəricilər kütləvi informasiya vasitələri ilə geniş əhali kütləsinə çatdırılmalıdır;

- statistika dövlət infrastrukturunun tərkib hissəsi olmalı və bazar iqtisadiyyatına keçməyi təmin etmək üçün sosial-iqtisadi sistemin təkmilləşdirilməsində yaxından iştirak etməlidir;

- informasiya istifadəçilərinin tələbi öyrənilməklə statistikada bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq islahatlar keçirilməlidir. Yəni qiymət, sənaye istehsalı və xidmət, tədiyyə, yanacaq-enerji balansı, idxal və ixrac, işsizlik, əmək haqqı, həyat səviyyəsi, inflyasiya, adambaşına ümumi daxili məhsul və s. göstəricilər iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərinə çevrilməli və idarəetmədə ön plana keçməlidir;

- nəhayət, informasiya istifadəçilərinin tələbini əsas götürməklə köhnə sistem təkmilləşdirilməli və beynəlxalq normalara və iqtisadi-sistemin inkişafına uyğun olaraq təkmilləşdirilmiş göstəricilər sistemi tətbiq edilməlidir.

Birinci növbədə aşağıdakı təşkilatların tələbləri ödənilməlidir:

- BMT-nin tələb etdiyi göstəricilər;

- Avropa şurasının tələb etdiyi göstəricilər;

- MDB-nin tələb etdiyi göstəricilər;

- digər Beynəlxalq təşkilatların tələb etdiyi göstəricilər.

Makroiqtisadiyyat və siyasət üçün aşağıdakı bölmələrin göstəriciləri əsas götürülür:

- real bölmə;

- vergi-büdcə bölməsi;

- maliyyə bölməsi;

- xarici iqtisadi bölmə.

Sosial-iqtisadi siyasət üçün aşağıdakı bölmələrin göstəriciləri əsas götürülür:

- əhali;
- təhsil;
- səhiyyə;
- yoxsulluq.

Bu bölmədə göstəricilər müəyyən edildikdə beynəlxalq standartlar və milli hesablar sistemi əsas götürülməlidir. Uçot sistemi elə qurulmalıdır ki, tələb edilən göstəriciləri əldə etmək mümkün olsun. Bir çox göstəricilər isə seçmə müşahidə aparmaqla əldə edilə bilər.

İnformasiya aşağıdakı struktur üzrə toplanır: sahələr üzrə – dağ-mədən sənayesi, emal sənayesi və s.; bölmələr üzrə – qeyri-maliyyə təşkilatları, dövlət təşkilatları, ev təsərrüfatına xidmət edən təşkilatlar, ev təsərrüfatı; fəaliyyət növü üzrə; regionlar üzrə; ayrı-ayrı konkret problemlər üzrə və s.

Beynəlxalq təsnifata uyğun göstəricilər sistemini əsas götürməklə, göstəricilərin hesablanma metodikası da beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalıdır.

İnformasiya istehlakçılarının tələbatının müəyyənəşdirilməsi üçün regional və struktur yanaşmadan istifadə olunur. Struktur yanaşma əsasən məlumatların yuxarıdan aşağıya prinsipi üzrə məntiqi modelin tərtibindən ibarətdir. Son zamanlar həmin metod daha çox tətbiq olunur. Belə ki, bu metodda tələb olunan informasiyaya ekspert qiyməti toplanılır, qruplaşdırılır, təhlil olunur. Həmin metodun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, addım-addım (iterasiya metodu ilə) əsas statistik məsələlər alt məsələlərə, alt məsələlər isə göstəricilərə bölünür (dekompozisiya olunur). Bu zaman hər bir məqsəd və onun həlli üçün informasiya resursları konkretləşdirilir. Həmin konkret məsələlər, alt məsələlər və göstəricilər arasında informasiya əlaqələri müəyyənəşdirilir. İqtisadi göstəricilər arasında iqtisadi əlaqənin bir iyerarxik səviyyədən digərinə keçid alqoritmı müəyyənəşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilkin statistik göstəricilərin hansı məsələlərin həllində istifadə olunduğunu bilmək üçün sorğu üsulu ilə ekspert qiymətləndirilməsindən istifadə olunur. İnformasiya istehlakçılarının sayı və tələbi müxtəlif olduğuna görə göstəricilərin çoxvariantlı təşkili və istifadəsindən istehlakçının sorğularına cavab vermək üçün göstəricilərin qruplaşması zəruridir. Belə ki, göstəricilər ilkin, analitik, sintetik, sahə və region əlamətlərinə görə zamanın müxtəlif anları üçün tələb oluna bilər. Buna görə də, sosial-iqtisadi vəziyyəti xarakterizə edən göstəricilər sisteminin qurulması üçün ətraflı və hərtərəfli tədqiqat aparılmalıdır.

Bu tədqiqatın əsasını statistik göstəricilər çoxluğunun siyahısının tərtibi təşkil edir. Həmin göstəricilərin siyahısının tərtibi zamanı bir çox kriteriyalardan istifadə olunur. Bu kriteriyalardan ən mühümü praqmatiklik kriteriyasıdır. Həmin kriteriya altında göstəricinin informasiya sisteminə daxil edilməsi üçün faydalılığı əsas götürülür. Göstəricinin praqmatikliyi təhlili üçün matris modelindən istifadə olunur. Matrisin sütunlarında göstəricilərin siyahısı, sətirlərində isə həmin göstəricinin istifadə edildiyi məsələlər, alt məsələlər və praqmatiklik əlamətləri göstərilir. Həmin matrisin köməyi ilə hər bir iqtisadi göstərici vacibliyinə, aktuallığına, istifadəsinə və doğruluğuna, iqtisadi dəyərinə və s. görə təhlil olunur.

İqtisadi göstəricilərin praqmatik xarakteristikalarını kəmiyyət ifadəsində müəyyənəşdirmək üçün aşağıdakı formulalardan istifadə edilir.

İqtisadi göstəricinin mühümlüyü (W) dedikdə, idarəetmə aparatının informasiyaya olan tələbatı başa düşülür. Onun miqdarını müəyyənəşdirmək üçün aşağıdakı formula tətbiq olunur:

$$W = X/M$$

burada:

M - qiymətləndirmədə iştirak edən ekspertlərin sayı,

X - göstəricini faydalı (mühüm) kimi qiymətləndirən ekspertlərin sayıdır.

İqtisadi göstəricinin praqmatik xarakteristikasının matris modeli

Göstəricilər	Kompleks məsələlər R					Praqmatik xarakteristika					
	Məsələ 1		Məsələ 2			Mühümlülük	Doğruluq	aktuallıq	məsələnin həllində tətbiq olunma	il ərzində müraciətlərin sayı	informativlik
	alt məsələ 1	alt məsələ 2	alt məsələ 1	alt məsələ 1	alt məsələ 3						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
P1	1		1		1	W1	D1	A1	V1	HC1	11
P2		1	1			W2	D2	A2	V2	HC2	12
P3			1	1		W3	D3	A3	V3	HC3	13
Pn				1	1	Wn	Dn	An	Vn	HCn	In

$P_1, P_2, P_3, \dots, P_n$ - istifadə olunan iqtisadi göstəricilər,
 $w_1, w_2, w_3, \dots, w_n$ - uyğun i-nömrəli göstəricinin mühümlüyünün kəmiyyət qiymətləndirilməsi,

$D_1, D_2, D_3, \dots, D_n$ - i göstəricisinin doğruluğunun kəmiyyət qiymətləndirilməsi,
 $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ - i göstəricisinin aktuallığının kəmiyyət qiymətləndirilməsi,
 $V_1, V_2, V_3, \dots, V_n$ sistem məsələlərinin həllində uyğun i göstəricisinin istifadə olunmasının kəmiyyət qiymətləndirilməsi,

$HC_1, HC_2, HC_3, \dots, HC_n$ - il ərzində uyğun i göstəricisinin mühüm olmasının kəmiyyət qiymətləndirilməsi,

$1/2, 3/4, \dots, n/m$ - i göstəricisinin informativliyinin kəmiyyət qiymətləndirilməsidir.

İqtisadi göstəricinin mühümlüyünün praqmatik xarakteristikası ekspert qiymətləndirməsindən ibarət olmuşdur. Belə ki, o göstəricilərin mühümlüyü haqqında istifadəçilərin fikrini əks etdirir. İstifadəçilərin informasiya tələbatının öyrənilməsi üçün sorğu aparılması ən səmərəli metodlardan biridir. Praqmatik xarakteristikanın növbəti kriteriyalarından biri də iqtisadi göstəricilərin səviyyəsidir. İqtisadi göstəricilərin səviyyəsi göstəricilər sisteminin strukturunda (alt məsələ, məsələ) iqtisadi göstəricilərin yerləşməsinə göstərir və aşağıdakı formula ilə müəyyənləşdirilir:

$$R = i/m$$

burada:

i - axtarılan təpəyədək struktur qrafın tərəflərinin sayı;

m - tədqiq olunan strukturda tərəflərin maksimum sayıdır.

Praqmatik təhlilin növbəti kriteriyası iqtisadi göstəricinin istifadəsi dərəcəsini xarakterizə edir. İqtisadi göstəricinin istifadəsi (V) dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı formuladan istifadə olunur:

$$V = \frac{\sum_{j=1}^E K_j}{E} \quad j = 1, E$$

burada:

K_j - iqtisadi göstəricinin istifadə edildiyi məsələlərin sayı;

E - bütün məsələlərin sayıdır.

Praqmatik təhlilin növbəti xarakteristikası istifadəçinin göstəriciyə müraciətini xarakterizə edir və aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$HC = \frac{\sum_{i=1}^a G_i}{N} \quad i = 1, \bar{a}$$

burada:

G_i - hər hansı I nömrəli istifadəçinin göstəriciyə müraciətlərinin sayını bildirir;

a - istifadəçilərin sayı;

N - il ərzində istifadəçinin göstəricilərə müraciətlərinin sayıdır.

Praqmatik təhlilin ən mühüm kriteriyalarından biri iqtisadi göstəricinin dəyəridir (St). İqtisadi göstəricinin dəyəri dedikdə, həmin göstəricilərin işlənməsi üçün lazım olan xərclər başa düşülür və aşağıdakı formula ilə təyin olunur:

$$St = St2/St1$$

burada:

$St1$ - mövcud informasiyanın işlənmə texnologiyası şəraitində göstəricinin hazırlanmasına lazım olan xərclər;

$St2$ - informasiyanın işlənməsinin təklif olunan texnologiyasında göstəricinin hesablanmasına lazım olan xərclərdir.

Praqmatik analizin növbəti kriteriyası göstəricinin doğruluğudur. Göstəricinin doğruluğu səhv informasiyanın əmələgəlmə ehtimalından asılıdır və bir neçə dəyişənin funksiyası kimi baxıla bilər. Doğruluq kriteriyasını təyin etmək üçün aşağıdakı asılılıqdan istifadə olunur:

$$D = f(T_0, S_1)$$

burada:

T_0 - informasiyanın toplanması, obyektiv qeydiyyatı və işlənməsi əməliyyatının dəqiqliyi;

S_1 - lazım olan göstəricinin təhrif olunmasının vaxtında aşkar edilməsidir.

$D=1$ olduqda, iqtisadi göstəricinin təhrif olunması vaxtında aşkar edilmişdir. Əgər bu şərt ödənilmirsə, onda $D=0,5$ götürülür, yəni məlumatın doğruluğu 50% qəbul edilir. Əgər hər iki hal yerinə yetirilmirsə, $D=0$ götürülür, yəni göstərici doğru deyildir. Göstəricinin praqmatik kriteriyalarından biri də onun aktuallığıdır. Aktuallıq məsələnin faktiki həlli momentinə göstəricinin əhəmiyyətinin itməməsini göstərir. Aktuallığın səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı formuladan istifadə olunur:

$$A = f(\sigma)$$

burada:

tr-vahid zamanda göstəricinin əhəmiyyətinin orta dəyişməsini göstərir.

$\sigma = (P_1 - P_2)$, burada P_1 və P_2 zamanın t_1 və t_2 anında əsas göstəricinin əhəmiyyətini bildirir.

Əgər $A=1$ olarsa, $\sigma = 0$ halında $(t_2 - t_1)$ zaman intervalında göstəricinin əhəmiyyəti dəyişmir. Əgər $P_1 \neq P_2$ olarsa,

$$A = \frac{1}{\sigma}$$

İqtisadi göstəricinin informativliyi kəmiyyət qiyməti və onların xüsusi çəki əmsallarının funksiyaları ilə təyin olunur. Bununla da hər hansı faktorun iqtisadi informasiya sistemində təsiri müəyyən olunur. Göstəricinin informativliyi xüsusiyyəti 0 ilə 1 arasında olur. Göstəricinin informativliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı formuladan istifadə edilir:

$$\dot{I} = V (K_1 F_1 + K_2 F_2 + \dots + K_n F_n)$$

burada:

$F_1, F_2, \dots, F_n$ - göstəricinin praqmatiklik xüsusiyyətlərini göstərir;

$K_1, K_2, \dots, K_n$ - əmsallardır;

$$\lim_{j=1}^n K_j \rightarrow 1, n$$

İqtisadi proseslərin ehtimallı xarakter daşınması imkan verir ki, onların öyrənilməsində ehtimal nəzəriyyəsi və riyazi statistikanın metodlarından istifadə olunsun. Konkret riyazi metodun seçilməsi zamanı iqtisadi göstəricinin obyektiv mahiyyəti təyin olunmalıdır. Riyazi təhlil zamanı əsasən dispersiya, korrelyasiya və reqressiya təhlili metodlarından istifadə olunur. Dispersiya təhlili göstəricilərin informativliyini, onu təşkil edən praqmatik xarakteristikalarından asılılığını təyin etməyə imkan verir. Lakin həmin əlaqənin səviyyəsini qiymətləndirmək mümkün olmur. Korrelyasiya təhlili zamanı isə göstəricinin informativliyi və onun praqmatik xarakteristikalarının arasında mövcud olan əlaqənin gücünü və formasını müəyyənləşdirmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin təsiredici faktorlar təsadüfi olur və təsadüfi kəmiyyət kimi uzun müddət qalır. Dispersiya təhlili ilə təsadüfi kəmiyyətin orta dəyişməsi, bir və bir neçə təsadüfi kəmiyyətin (praqmatik xarakteristikaların) göstəricinin informativliyinə təsiri müəyyənləşdirilir. Göstəricinin informativliyi kəmiyyətini təyin etmək üçün çoxfaktorlu reqressiya tənliyindən də istifadə olunur. Həmin tənliyin ümumi şəklə aşağıdakı kimidir:

$$y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n$$

burada:

$y - x_1, x_2, \dots, x_n$ üzrə y reqressiyasının qiymətləndirilməsi; a_0 - reqressiya tənliyinin sərbəst həddi;

$a_1, a_2, \dots, a_n$ isə $x_1, x_2, \dots, x_n$ faktorlarına müvafiq reqressiya əmsallarıdır. Çoxfaktorlu reqressiya təhlilini aparmaq üçün xətti model ümumi şəkildə aşağıdakı kimi ola bilər:

$$y = \sum_{j=1}^n a_j y_j(x_1, x_2, \dots, x_n) + \varepsilon$$

burada:

$y_1, x_1, x_2, \dots, x_n$ dəyişənlərinin hər hansı bir funksiyasıdır;

- a^2 dispersiyalı və sıfıra bərabər riyazi gözləməsi olan təsadüfi kəmiyyətdir;

ε - faktorların sayıdır (praqmatik xarakteristikası).

Xətti reqressiya tənliyi inqrediyentlərin (praqmatik xarakteristikaların) dəyişilməsindən asılı olaraq göstəricinin informativliyinin dəyişməsinə xarakterizə edir. Reqressiya tənliyinin əmsalları ayrı-ayrı faktorlarının qrediyentlərinin göstəricilərin informativliyinə təsir dərəcəsini göstərir. Məsələnin kompüterdə həlli üçün SPSS tətbiqi proqramlarından istifadə məqsədəuyğundur. 6 praqmatik faktordan ibarət 50 göstəricinin işlənməsindən alınan nəticəyə görə reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olar:

$$y = 12299 + 2902X_1 + 2623X_2 + 1057X_3 + 1473X_4 + 1731X_5 + 1084X_6$$

burada:

X_1 - iqtisadi göstəricinin doğruluq faktoru;

X_2 - iqtisadi göstəricinin aktuallıq faktoru;

X_3 - iqtisadi göstəricinin alınması üçün çəkilən xərcləri əks etdirən faktor; X_4 - iqtisadi göstəricinin istifadəsi faktoru;

X_5 - informasiya istehlakçılarının göstəriciyə müraciətlərini bildirən faktor;

X_6 - iqtisadi göstəricinin rəqəmini göstərən faktordur.

Reqressiya tənliyinin adekvatlığını yoxlamaq üçün Fişer kriteriyasından istifadə olunur. Sərbəstlik dərəcəsi $v_1 = n - 1 = 7$, $v_2 = N - n - 1 = 43$, burada, N tədqiq olunan göstəricilərin sayıdır. “ = 0,05 olduqda $F_{KR} = 2.42$ $F_r + 3,78 > F_r$ olduğuna görə reqressiya tənliyi adekvatdır. Determinasiya əmsalı $\bar{A}^2 = 0,734$ göstərir ki, sərbəst kəmiyyətlərin əlaqəsi çox sıxdır, yəni xüsusi korrelyasiya əmsalları

$$z_{yx1} = 0,659$$

$$z_{yx2} = 0,524$$

$$Z_{yx3} = 0,104$$

$$Z_{yx4} = 0,3$$

$$Z_{yx5} = 0,375$$

$$Z_{yx6} = 0,084 \text{ təşkil edir.}$$

Xüsusi korrelyasiya əmsallarından görünür ki, göstəricinin informativliyi y 1,2,4,5-ci faktorlardan daha çox asılıdır. Reqressiya əmsallarının yoxlanması üçün t-Ctyudent kriteriyasından istifadə olunur.

Regressiya əmsalı	a 1	a 2	a 3	a 4	a 5	a 6
t-müşahidə	3,901	3,098	1,663	2,245	2,854	1,797

t-paylanması qiyəti $N-1=49$ sərbəstlik dərəcəsi və $\alpha=0,05$ halında 2,021-ə bərabərdir. 3-cü və 6-cı faktorlar modeldən çıxarılır. Qeyd etmək lazımdır ki, faktorların öz aralarında korrelyasiya əlaqəsi yoxdur. Belə ki, onlardan hər hansı birinin modeldən çıxarılması ilə yerdə qalan reqressiya əmsallarının qiymətləri dəyişmir. Bu halda ancaq asılı faktorların dispersiyası müəyyənəldir. Az əhəmiyyətli faktorları modeldən çıxardıqdan sonra alınmış reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olur:

$$y = 12299 + 2902X_1 + 2623X_2 + 1473X_3 + 1731X_4$$

Modeldə qalan faktorların bir-birilə korrelyasiya əlaqəsini nəzərə alaraq determinasiya əmsalı normal reqressiya tənliyinin əmsallarının kvadratlarının cəminə bərabərdir. Normal reqressiya tənliyinin əmsalları qeyri-normal tənliyin əmsallarının asılı dəyişənlərinə uyğun olaraq standart kənarlaşmasının kvadratına bölünməsinə ibarətdir. Standart kənarlaşma $S=5477$ olar. Beləliklə, normal reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olar:

$M = 0,531 X_1 + 0,479 X_2 + 0,193 X_3 + 0,269 X_4 + 0,316 X_5 + 0,198 X_6$ modeldən az əhəmiyyətli faktoru çıxardıqdan sonra

$$M = 0,531 X_1 + 0,479 X_2 + 0,269 X_3 + 0,316 X_5 \text{ alırıq.}$$

Normal reqressiya tənliyinin əmsallarının kvadratı asılı faktorların dispersiyalarının kvadratına bərabərdir. Bunun əsasında reqressiya əmsallarının kvadrları qalan faktorlar üzrə müvafiq olaraq 0,28; 0,23; 0,1; 0,07-yə bərabərdir, yəni göstəricinin informativliyinə 28% doğruluğu, 23% aktualığı, 10% istifadəliliyi, 7% istifadəçilərin informasiya tələbatı təsir göstərir. Informativliyin qiymətləndirilməsinin ümumi dispersiyası 68%-ə bərabərdir, yəni praktikliyin bütün faktorları nəzərə alınmamışdır.

Yuxarıda göstərilən metodların tətbiqi vasitəsilə statistik göstəricilərin tədqiqi aparılır və hər bir göstəriciyə informasiya sisteminin vahidi kimi baxılır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Корнейчук Б.В. Информационная экономика. Учебное пособие.-СПб.: Питер, 2006.-400с.-Серия "Учебное пособие".
2. The new Economy and Information Technology Policy. www.sims.berkeley.edu.
3. Information Economy www.vecam.org.
4. Ə.Abbasov, Z.Bayramov, H.Quliyev. "İqtisadi informasiyanın işlənməsinin kompüter texnologiyası". Dərslik. Bakı, 2002.
5. Məmmədova A.İ. İnformasiya sistemlərinin riyazi elementləri. Dərs vəsaiti. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı, 2012, 200 səhifə.

*Məmmədova A.İ. dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

İNFORMASIYA İQTİSADİYYATININ STATİSTİKASI TİPLİ MƏSƏLƏLƏR HƏLLİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN RİYAZİ METODLAR

Dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin həyata keçirilməsi vasitələrindən biri onun informasiya ilə düzgün məlumatlandırılmasıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində informasiya toplanmazdan əvvəl ona olan tələb və təklif öyrənilir. Tələb və təklifə uyğun olaraq, giriş və çıxış statistik məlumatlarının alınması prosesi həyata keçirilir. Statistika göstəriciləri hüquqi və demokratik dövlətin qurulmasında yaxından iştirak etməli, sərvətə çevrilməlidir. Bu baxımdan, məqalədə göstərilən metodların tətbiqi vasitəsilə statistik göstəricilərin tədqiqi aparılır və hər bir göstəriciyə informasiya sisteminin vahidi kimi baxılır.

*Мамедова А.И. доц.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E Z Y O M E

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ В ЗАДАЧАХ СТАТИСТИЧЕСКОГО ТИПА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ

Одним из средств проведения экономической и социальной политики государства является правильное информирование его информацией. В условиях рыночной экономики, прежде чем собирать информации, сначала изучается спрос и предложение. В соответствии спроса и предложения, процесс осуществляет статистический вывод и ввод данных. Статистические показатели должны принять активное участие в создании правового и демографического государства, и они должны быть преобразованы в богатство. В связи с этим в статье посредством методов изучаются статистические показатели, и каждый показатель рассматривается как единое целое информационной системы.

*Mamedova A.I. assist. prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

MATHEMATICAL METHODS USED IN STATIC TYPE PROBLEMS OF ECONOMIC INFORMATION

One of the means of economic and social policy of the state as a part of it is the correct information. In a market economy before collecting information first is studied supply and demand. Under terms of demand and supply, the process is carried out static output and input data. Static indicators should take an active part in the creation of legal and demographic state, and they must be converted into wealth. In this connection, in the article it is studied by the statistics methods, and each component is treated as one information system.

Азизов С.Т. доц.
Бакинский Университет Бизнеса

УДК – 330.342.01

ЭКОНОМИКА УСТОЙЧИВОГО СОСТОЯНИЯ

Açar sözlər: iqtisadiyyat, sabit vəziyyət, fiziki anlayışlar, ekosistem, şəhərin iqtisadi sistemi, regionun iqtisadi sistemi, bütün planetin iqtisadi sistemi.

Ключевые слова: экономика, устойчивое состояние, физические понятия, экосистемы, экономическая система города, экономическая система региона, экономическая система всей планеты.

Key words: economy, steady state, physics conception, ecosystems, economic system of a city, economic system of regions, economics system whole planet.

Устойчивое состояние экономики это чисто физическое понятие. Любые нефизические компоненты экономики (например, знание) могут расти бесконечно. Но физические компоненты (например, запасы природных ресурсов, человеческая популяция, размер капитала) ограничены и определяются внутренними свойствами системы. Экономика может достичь устойчивого состояния после периода роста или после периода сокращения или антироста. Цель состоит в том, чтобы достичь устойчивого масштаба, не превышающего экологических ограничений.

Экономисты используют показатель валового внутреннего продукта (ВВП) для измерения размеров экономики в долларах или других денежных единицах. Реальный ВВП – с поправкой на инфляцию – в экономике устойчивого состояния остается достаточно стабильной величиной, без роста или сокращения от года к году. Герман Дэили, один из основоположников экологической экономики и критик неоклассической экономической теории, определяет экономику устойчивого состояния как ... экономику с постоянными количествами людей и предметов, поддерживаемых на некотором желательном уровне достаточности за счет минимально возможного уровня вспомогательной активности, то есть при наименьших возможных перемещениях материи и энергии от первой стадии производства до конечной стадии потребления. Таким образом, экономика устойчивого состояния стремится к стабильным или незначительно колеблющимся величинам численности населения, потребления энергии и материалов. Рождаемость равна смертности, инвестиции равны амортизации.

Концепция экономики устойчивого состояния (иногда также называемой экономикой полного мира) является следствием убеждения, что экономический рост имеет свои пределы. Макроэкономическая политика в большинстве стран, особенно стран с большим размером ВВП, как правило, в течение десятилетий была официально ориентирована на экономический рост [1]. Принимая во внимание издержки, связанные с такой политикой (включая глобальную дестабилизацию климата, широко распространенную практику разрушения природной среды и исчезновение видов, избыточное потребление природных ресурсов, загрязнение окружающей среды, усиление конкуренции за оставшиеся ресурсы и увеличение неравенства между богатыми и бедными), некоторые экономисты, ученые и философы ставят под сомнение биофизические пределы роста и саму желательность непрерывного роста.

Экономический рост в терминах современной экономики означает увеличение производства и потребления товаров и услуг. Этому способствуют рост населения, увеличение потребления на душу населения и производительности труда, индикатором процесса является рост реального ВВП. На протяжении тысячелетий в большинстве стран экономика, в нынешнем смысле этого слова, оставалась относительно стабильной или демонстрировала такой скромный рост, что его было трудно обнаружить. Сторон-

ники экономики устойчивого состояния отмечают, что общий переход от охоты и собирательства к сельскохозяйственным обществам привел к росту населения и технологическому прогрессу. Они подчеркивают, что промышленная революция и обретение способности извлекать и использовать энергетические ресурсы высокой плотности привели к беспрецедентному экспоненциальному росту человеческой популяции и потребления.

Начало сомнений по поводу долгосрочной перспективы непрерывного роста в индустриальную эпоху, как правило, относят ко времени публикации Томасом Робертом Мальтусом «Опыта о законе народонаселения» в 1798 году. Хотя многие эмпирические утверждения Мальтуса и его теоретические предположения были дискредитированы, в более широком смысле слова, высказанные им сомнения остаются влиятельными, как для сторонников енгеники, так и для носителей более общепринятых взглядов. Современные дискуссии о пределах роста начались в 1972 году с доклада Римского клуба «Пределы роста». Римским клубом были разработаны компьютерные модели и изучены сценарии продолжения экономического роста и воздействия на окружающую среду [2]. Их первоначальный анализ и его продолжения указывают на существование планетарных пределов роста.

Дополнительные исследования и аналитические инструменты подтверждают многие выводы Римского клуба. Например, экологический след является мерой количества земли и акватории, необходимых человеческой популяции для получения потребляемых ресурсов и поглощения ее отходов с использованием существующих технологий. Организация Global Footprint Network оценивает экологический след человечества в мире как эквивалент 1,5 планет, то есть наша экономика каждый год потребляет на 50% больше ресурсов, чем способна регенерировать Земля. Другими словами, нужен один год и шесть месяцев, чтобы восстановить то, что мы потребляем за один год. Этот вид экологического учета показывает, что экономический рост истощает ресурсы с таким темпом, который не может быть сохранен.

Переход от растущей экономики к стабильной затрагивался ещё классиком экономической мысли Адамом Смитом, он развивается и современными экологическими экономистами. Адам Смит в своей знаменитой работе «Богатство народов» утверждал, что опираясь на эгоизм и собственный интерес участников рынка при достаточном уровне экономической свободы можно получить товары в нужных количествах, повысить заработную плату, достичь роста уровней производства и потребления. Но Смит признавал и пределы этого процесса. Он считал, что в долгосрочной перспективе рост численности населения приведёт к снижению заработной платы, природные ресурсы оскудеют, а разделение труда достигнет пределов своей эффективности. Смит оценивал максимальную продолжительность периода роста в 200 лет, после чего должен наступить период стабильной численности населения.

Джон Стюарт Милль в своем главном труде «Принципы политической экономии» писал: Рост богатства не безграничен. В конце концов, рост приводит к стационарному состоянию.

Джон Мейнард Кейнс считал счастье и благополучие главными целями, а экономический рост и индивидуальное стремление к прибыли – средством их достижения. Он писал: жадность это порок, ростовщичество является проступком, а любовь к деньгам отвратительна. Мы должны будем однажды признать, что цели выше средств и предпочтеть хорошее полезному.

Николас Георгеску-Роген в своей работе 1971 года «Закон энтропии и экономический процесс» исходил из того, что второй закон термодинамики, закон энтропии, определяет возможное в экономике. Георгеску – Роген показал, что полезные (то есть обладающие низкой энтропией) энергии и материалы расходуются в преобразованиях в ходе экономических процессов и возвращаются в окружающую среду в форме отходов

с высокой энтропией. Экономика, таким образом, функционирует как канал для преобразования природных ресурсов в товары, услуги и человеческое удовлетворение, а также в отходы. Увеличение энтропии в экономике устанавливает фундаментальный предел для масштабов, которых она может достичь и поддерживать.

Примерно в то же время многие другие экономисты, прежде всего Шумахер и Боулдинг, писали об экологических последствиях экономического роста и предлагали альтернативы неоклассической парадигме роста. Шумахер предложил «буддийскую экономику» в своем эссе того же названия. Его экономическая модель основывается на достаточности потребления, возможности людей участвовать в полезной и полноценной работой [3]. Боулдинг в своем эссе «Экономика Космического корабля Земля» использовал космический корабль в качестве метафоры для планеты. Он признал наличие материальных и энергетических ограничений в экономике и предложил переход от «ковбойской экономики» к «экономике космонавтов». В «ковбойской экономике» успех определяется количеством и скоростью производства и потребления. В «экономике космонавтов», напротив, «мы, в первую очередь, заботимся о поддержании жизнеобеспечения и любые технологические изменения, приводящие к возможности поддерживать заданный общий уровень жизнеобеспечения посредством уменьшенного потока ресурсов (то есть с меньшим производством и потреблением), очевидно, являются благом» [4].

Герман Дэйли, студент Георгеску-Рогена, опирался на работы своего учителя, он объединил аргументы в пользу наличия пределов роста, теории экономики благосостояния, экологические принципы и философию устойчивого развития в модели, которую он назвал экономикой устойчивого состояния. Позже он работал совместно с Робертом Констанца, Анн Мари Янссон, Джоан Мартинес-Альер и другими в области экологической экономики [5]. В 1990 году эти ученые создали Международное общество экологической экономики. Обществом и в целом экологической экономикой приняты следующие три основных положения:

- экономика встроена в природу, и экономические процессы на деле являются биологическими, физическими и химическими процессами и преобразованиями;
- экологическая экономика является местом встречи для исследователей, занятых экологическими проблемами;
- экологическая экономика требует междисциплинарных работ для описания экономических процессов в связи с физической реальностью.

Экологическая экономика стала научной областью, наиболее тесно связанной с концепцией устойчивого состояния экономики. Экологические экономисты разработали надежную теорию и представили доводы в пользу наличия биофизических пределов экономического роста и в пользу требований устойчивой экономики [6,7].

Экономика устойчивого состояния подразумевает соблюдение четырех основных системных принципов:

- поддержания здоровья экосистем и средств жизнеобеспечения, которые они предоставляют людям;
- извлечение возобновляемых ресурсов (таких, как рыба или древесина) со скоростью, не превышающей скорость их восстановления;
- потребление невозобновляемых ресурсов (таких как ископаемое топливо и минеральные вещества) со скоростью, обеспечивающей возможность их замены на возобновляемые аналоги, прежде чем невозобновляемый ресурс будет исчерпан.

Политические инструменты для достижения состояния, отвечающего этим принципам, могут быть различными. Первый принцип требует сохранения достаточной площади земли и воды в таком состоянии, чтобы здоровые экосистемы могли процветать и развиваться. Второй и третий принципы требуют регулирования темпов извлечения ресурсов. Прямые формы такого регулирования включают системы Cap and Trade,

использование квот и налогообложения. Четвертый принцип-требует контроля над загрязнением, например, ограничения выбросов и введение стандартов токсичности. Кроме мер, направленных на конкретные виды деятельности (извлечение ресурсов и загрязнение окружающей среды), существуют общие средства макроэкономической политики и возможности действий политического руководства, которые могут помочь стабилизировать ситуацию и снизить экономическую активность до приемлемого уровня. Эти политические меры могут включать управление процентными ставками и денежной эмиссией в целях стабильности, включение в цены экологических и социальных издержек, повышение гибкости в использовании рабочего времени и изменение практики банковского кредитования [8].

Важным направлением исследований является изучение возможности стабилизации размера экономики за счет изменения роли или относительной важности ключевых переменных, таких, как потребление, инвестиции, государственные расходы и т. д., в пределах базовой макроэкономической модели. Примером исследования такого рода является работа Канадского экономиста Петера Виктора [9]. В ней предложена интерактивная модель, позволяющая исследовать потенциал для достижения стабильной, но не растущей экономики. Модель откалибрована с использованием статистических данных, касающихся ключевых макроэкономических переменных Канадской экономики: уровней производства и потребления, государственных расходов, инвестиций, уровня занятости и т. д. Исходя из этих данных и предположений о будущем, модель дает оценки национального дохода, вычисляет фискальный баланс и отслеживает государственный долг на 30-летний период до 2035 года. Модель также позволяет вычислить уровень безработицы, выбросы парниковых газов и уровень бедности. Она может быть использована для разработки различных сценариев будущего Канадской экономики, а также иллюстрирует экологические и социальные последствия их реализации. В одном из сценариев предполагается стабилизация размера ВВП. При развитии «дела как обычно» уровень доходов вырастет на 80% в течение 30 лет. В рассматриваемом сценарии доход на душу населения в 2035 году всего лишь на 10% выше, чем в 2005 году. Выбросы парниковых газов несколько снизились, но это снижение далеко не достаточно для стабилизации уровня CO₂ на значении 450 ppm. Стабилизация доходов достигнута здесь за счет раскручивания спирали безработицы, роста бедности и роста долгов общественного сектора. Этот сценарий представляет неприемлемую форму социального и экономического коллапса. В другом сценарии уровень доходов выше. ВВП на душу населения вырос примерно на 70%, большая часть роста происходит в течение первых 20-ти лет сценария. Рост замедляется с 1,8% до менее 0,1% в год. Цель достигается без ущерба для экономической и социальной стабильности. Безработица и бедность снижаются вдвое. Уровень долга по отношению к ВВП снижается на 75%. Эмиссия CO₂ снижается на 20% (недостаточно для стабилизации на уровне 450 ppm).

Важнейшими отличиями являются перемещение инвестиций из частного в общественный сектор и изменение структуры рынка труда, включающее более равномерное распределение доступной работы и политику ограничения численности населения. Вводится налог на эмиссию парниковых газов, ограничивается реклама. Значительные средства выделяются на борьбу с бедностью. Критики идеи ограничения роста используют два основных аргумента:

- технический прогресс способен преодолеть пределы роста;
- экономика может быть дематериализована, так что она сможет расти без использования все большего количества ресурсов.

Можно назвать эти аргументы технологическим оптимизмом и аргументом «разъединения» соответственно. «Разъединение» означает достижение более высоких уровней производства с более низкими уровнями затрат материалов и энергии [10]. Сторонники «разъединения» приводят пример перехода к информационной экономике в качестве

доказательства реальности такого сценария. Опыт показывает, что экономика добилась некоторых успехов в «разъединении». В качестве примера можно указать на количество углекислого газа, выбрасываемого в расчете на один доллар продукции, оно снижалась с течением времени. Но эти успехи происходят на фоне увеличения ВВП. Даже с уменьшением ресурсоемкости ВВП, экономика по-прежнему используют все больше ресурсов.

Экологические экономисты отмечают, что экономика построена как экосистема – она имеет трофическую структуру, которая управляет потоками энергии и материалов. В природе существуют свои «производители» – растения, которые производят себе пищу в процессе фотосинтеза. Травоядные животные поедают растения, а плотоядные животные поедают травоядных. Всеядные могут поедать растения или животных, а некоторые виды могут функционировать как поставщики услуг, подобные мусорщикам и уборщикам нечистот. Человеческая экономика следует тем же естественным законам. Первичными производителями являются сельское хозяйство и добывающие отрасли, такие как лесное хозяйство, добыча ископаемых и рыболовство. Излишки в этих секторах позволяют использовать разделение труда, делают возможным экономический рост и приток ресурсов в другие отрасли экономики. Подобно травоядным, некоторые производственные секторы экономики потребляют сырье производителей. Производители более высокого уровня аналогичны плотоядным животным. Экономика также имеет поставщиков услуг, таких как повара, дворники, банкиры и аналитики. Ключевым моментом является то, что экономика как единое целое имеет тенденцию к росту. Для расширения производства и наращивания предоставления услуг требуется больше продуктов сельскохозяйственного производства и добывающих отраслей. Трофическая структура экономики ставит ограничения на долю ресурсов, которая может быть выделена для создания и распространения информации.

Технологические оптимисты и сторонники «разъединения» считают эффективность использования ресурсов способом смягчения проблем, связанных с экономическим ростом. Но история показывает, что когда технический прогресс увеличивает эффективность, с которой используется ресурс, скорость потребления этого ресурса на самом деле имеет тенденцию к росту. Исторический анализ улучшений технологической эффективности показал, что повышение эффективности использования энергии и материалов почти всегда отстает от экономического роста, в результате чего в итоге получается прирост использования ресурсов и загрязнений, связанных с ними. Кроме того, существуют принципиальные термодинамические (второй закон термодинамики) и практические ограничения на любые повышения эффективности. Поскольку теоретически и практически невозможно повышать эффективность использования ресурсов до бесконечности, невозможно и продолжать до бесконечности экономический рост без сопутствующего истощения ресурсов и загрязнения окружающей среды, то есть экономический рост и истощение ресурсов могут быть разделены до некоторой степени в краткосрочной, но не в долгосрочной перспективе. Следовательно, долгосрочная устойчивость требует перехода к экономике устойчивого состояния, в которой совокупный ВВП остается более или менее постоянным.

Список использованной литературы

1. Victor, Peter. 2008. Managing without Growth: Slower by Design, Not Disaster. Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, U.K.
2. Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers, and William W. Behrens III. (1972): The Limits to Growth. New York: Universe Books.
3. Schumacher, E.F. 1973. Small Is Beautiful: Economics As If People Mattered. Harper and Row Publishers, Inc., New York, New York.
4. Boulding, Kenneth. 1966. «The Economics of the Coming Spaceship Earth» in H. Jarrett (ed.), Environmental Quality in a Growing Economy, pp. 3-14. Resources for the Future/Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland.

5. Ropke, Inge. 2004. «The early history of modern ecological economics.» *Ecological Economics* 50(3-4):293-314.
6. Daly, Herman and Joshua Farley. 2003. *Ecological Economics: Principles and Applications*. Island Press, Washington, DC.
7. Common, Michael and Sigrid Stagl. 2005. *Ecological Economics: An Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge, U.K.
8. Daly, Herman (Lead Author); Robert Costanza (Topic Editor). 2009. „From a Failed Growth Economy to a Steady-State Economy.“ In *Encyclopedia of Earth*. Eds. Cutler J. Cleveland (Washington, D.C.: Environmental Information Coalition, National Council for Science and the Environment). [Published in the *Encyclopedia of Earth* 5 June 2009; Retrieved 17 August 2009].
9. Peter A. Victor. «Managing without Growth. Slower by Design, not Disaster». 2008. [Edward Elgar Publishing].
10. Von Weizsacker, E.U. (1998). *Factor Four: Doubling Wealth, Halving Resource Use*, Earthscan.

*Əzizov S.T. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

İQTİSADI SABİTLİK VƏZİYYƏTİ

Məqalədə iqtisadi sabitlik vəziyyətin əsas müddəaları haqqında bəhs olunur. İqtisadi sabitlik vəziyyətin əsas göstəriciləri nisbi stabil olan iqtisadiyyatdır, bunlardan - əhalinin sayı və istehlak dərəcəsi göstəriciləri, hansılarkı miqdarı ekosistemin imkanlar həddini aşmır. İqtisadi sabitlik vəziyyəti adətən milli iqtisadiyyata aid edilir, lakin eyni zamanda şəhərin, regionun və bütün planetin iqtisadi sisteminə də tətbiq etmək olar.

*Азизов С.Т. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ЭКОНОМИКА УСТОЙЧИВОГО СОСТОЯНИЯ

В статье рассматриваются положения экономики устойчивого состояния. Экономика устойчивого состояния – экономика с относительно стабильными главными показателями, такими как численность населения и уровень потребления, размер которых не превышает возможности экосистемы. Экономике устойчивого состояния обычно относят к национальной экономике, но также может применяться к экономической системе города, региона или всей планеты.

*Azizov S.T. assis. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

OF THE STEADY STATE ECONOMY

The article deals with the provisions of the steady state economy. The main (major) indicators of the steady state of economics is relatively stable economy, such as population and consumption levels, the size of which doesn't exceed the capabilities of ecosystems. The economy of the steady state is usually referred to the national economy, but it can also be applied to the economic system of a city, region or whole planet.

UOT- 631.1:334.73

**AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSAL KOOPERASIYASININ
FORMALAŞMASINDA XARİCİ TƏCRÜBƏDƏN İSTİFADƏNİN
ZƏRURİLİYİ VƏ MÜMKÜNLÜYÜ BARƏDƏ**

Açar sözləri: kooperasiya, dünya təcrübəsi, inkişaf, modellər, səmərəlilik.

Ключевые слова: кооперация, мировой опыт, развитие, модели, эффективность.

Key words: cooperation, the world, experience, development, models, efficiency.

Kooperativ sahibkarlığın inkişafında xarici təcrübənin təhlili və tətbiqi, onların Azərbaycan təcrübəsinə uyğunlaşdırılması baxımından, müxtəlif ölkələrin kooperasiya modellərinin səmərəliliyini və dəyərini qiymətləndirməyə imkan verir. Bunun öyrənilməsi kooperasiya sistemini yaratmağa cəhd göstərən ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əksər yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, İsveçdə, Norveçdə, Fransada, Almaniya, Yaponiyada, ABŞ-da, Kanadada, Avropa İttifaqı ölkələrində və s. kooperativlər əhalinin ərzaq təminatında böyük rol oynayırlar. Onlar uzun dövr keçmiş, fəaliyyətinin gedişində əhəmiyyətli təcrübə toplamışlar.

Dünya kooperativ hərəkətin xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, keçən əsrdə o iki-üç kooperativlə start götürməklə, hazırda keyfiyyətə yeni xarakter daşıyan formaların və halların geniş spektri ilə xarakterizə olunur.

Demək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı istehsal kooperativlərin hüquqi vəziyyəti Mülki Məcəllə və Qanunla müəyyən edilir. Kənd təsərrüfatı istehsal kooperativini dedikdə - bu birgə fəaliyyət üçün kənd təsərrüfatı məhsulların istehsalı, emalı və ixracı üzrə, həmçinin qanunla qadağan edilməyən başqa fəaliyyət növlərini yerinə yetirmək üçün vətəndaşlar tərəfindən yaradılmış və kooperativdə üzvlərin şəxsi əmək iştirakına əsaslanan kənd təsərrüfatı kooperatividir.

İstehsal kooperativlərin müxtəlif növləri vardır. Xarici təcrübədə Qanun kooperativlərin kənd təsərrüfatı istehsalı yaxud balıqçılıq artelləri, həmçinin kolxozlar formasında yaradılmasını nəzərdə tutur. Lakin həqiqətdə artellər mövcud deyildir. Əsasən kənd təsərrüfatı istehsalı kooperativləri yaradılmışdır. Kolxozların digər kooperativ növlərdən fərqi ondadır ki, onlar kəndli fermer təsərrüfatların başçıları və şəxsi yardımçı təsərrüfatı aparan şəxslər tərəfindən, əmlak pay haqlarının birləşdirilməsi yolu ilə, torpaqdan istifadə, heyvandarlıq məhsulları istehsalı yaxud kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı fəaliyyət üçün məcburi şəxsi əmək iştirakı ilə yaradılır. Bu halda şəxsi yaxud icarə hüquqla onlara məxsus olan torpaq sahələrinin birləşdirilməsi müstəsnaqlıq təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kooperativlər kənd təsərrüfatı mal istehsalçıları sayılırlar. Məsələn, Rusiyanın qanunvericiliklərinə uyğun olaraq kooperativlərdə kənd təsərrüfatı məhsulları (balığın) istehsalı, dəyər ifadəsilə istehsal olunan məhsulların 50%-dən çoxunu təşkil etməlidir. Balıqçılıq kolxozlarında kənd təsərrüfatı və balıq məhsullarının, bioloji su ehtiyatlarından balıq ovunun ümumi həcmi, dəyər ifadəsilə ümumi məhsul istehsalının 70%-ni təşkil edir. Qanuna uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsulunu istehsal edən, onun ilkin və sonrakı (sənaye) emalını aparan sahibkar yaxud təşkilatlar kənd təsərrüfatı mal istehsalçıları sayılırlar. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, məhsulun ixracından alınan pay, kənd təsərrüfatı mal isteh-

salçılarının ümumi gəlirinin 70%-indən az olmasın. Bu o deməkdir ki, kooperativ dövlətdən yardım almaq üçün, onun kənd təsərrüfatı fəaliyyətindən aldığı gəliri kooperativin ümumi gəlirinin 70%-i həcmində olmalıdır.

İstehsal kooperativləri istehlakdan fərqləndirən ən əsas əlamət ondan ibarətdir ki, burada istehsal kooperativləri kommersiya təşkilatları sayılırlar, üzvləri isə kooperativin fəaliyyətində məcburi şərti şəxsi əmək iştirakı olan yalnız vətəndaşlardır. İstehlak kooperativləri isə qanunvericiliklə əsasən hüquqi şəxslər tərəfindən təsis edilmiş qeyri-kommersiya təşkilatları sayılırlar.

Kooperativ yaradılarkən o dövlət qeydiyyatına alındığı andan ümumi subyekt hüququ əldə edir.

Qanuna uyğun olaraq kooperativlərin yeganə təsis sənədi kooperasiyanın nizamnaməsi sayılır. Nizamnamədə əksini tapmış məlumatları məcburi və şərti hissələrə bölürlər.

Məcburi şərtlərə aiddir: kooperativin adı və yerləşdiyi yer; fəaliyyət müddətinə və müddətsizliyinə göstəriş; fəaliyyətin predmeti və məqsədi; kooperativə daxil olmaq qaydası və şərtləri; kooperativdə üzvlüyün dayandırılmasının əsası və qaydası; pay hüququnun həcmi, tərkibi və ödənilmə qaydası; onların ödənilməsi üzərində cavabdehlik; bölünməz və digər fondların həcmi və formalaşması qaydası; gəlirin və ziyanın bölüşdürülməsi qaydası; kooperativdə üzvlərin cavabdehlik şərtləri; kooperativdə idarəetmə orqanların tərkibi və səlahiyyətləri, kooperativin üzvləri tərəfindən qərarların qəbulu qaydası, onların hüquq və vəzifələri; assosiativli kooperativ üzvlərin hüquq və vəzifələri; şəxsi əmək iştirakının xarakteri qaydası və minimal həcmi; bu öhdəliyin pozulmasına görə cavabdehlik, maliyyə ilin başlanması və qurtarması; torpaq sahələri istisna olmaqla pay haqqı şəklində ödənilən əmlakın qiymətləndirilməsi qaydası; dövlət qeydiyyatı haqqında məlumatların dərc edilməsi qaydası; kooperativin yenidən təşkili və ləğvi qaydası və şərtləri.

Kooperativin üzvləri nizamnamədə Qanunun ziddinə olmayan digər məlumatları nəzərdə tuta bilərlər.

Kooperativdə üzvlüyə gəldikdə demək lazımdır ki, kooperativləri hüquqi şəxslərin digər təşkilatı hüquqi formalarından fərqləndirən mühüm amil, kooperativ daxili münasibətlərin (əmək, idarəçilik, əmlak, torpaq və s.) əmələ gəlməsi və inkişafı üçün əsas olan kooperativ institutun üzvlük institutu sayılır. Qanun istehsal kooperativlərində üzvlüyə və assosiativ üzvlüyə yol verir.

70-80-ci illərdən başlayaraq Şimali Amerikada və Yaponiyada kooperativ hərəkətin inkişafı ABŞ və Kanadada monopolist təmayüllərin, Yaponiyada mülkədarların qəsbkarlığı və işgəncələri ilə bağlıdır [5, s. 2-3].

Bütün hallarda kooperasiyanın meydana gəlməsi və inkişafı kəndlinin öz təsərrüfatını talandan qorumağa göstərdiyi cəhd olmuşdur.

Bu ölkələrin kooperatorları öz təşkilatlarını demokratik prinsiplər əsasında yaratmışdır. Onların məqsədi ictimai maraqların üst-üstə düşməsi üçün gəlirin həcmi artırmadan üzvlərinə və cəmiyyətə müəyyən mal və xidmət növü göstərməkdən ibarət olmuşdur.

Bunun üçün onlar öz məhsullarının satışını və xidmətlərin göstərilməsini aşağı qiymətlərlə aparmaqda maraqlı idilər. Belə qənaətə gəlmək olar ki, onların fəaliyyətinin əsasverici prinsiplərinə maya dəyərində kooperatorlara xidmətlərin göstərilməsi, alınan gəlirin bütünlüklə üzvləri arasında bölüşdürülməsi, qoyulmuş kapitalla gəlirin məhdudlaşdırılması və demokratik əsaslarla nəzarətin aparılması daxildir [8, s. 35].

Xarici təcrübənin tədqiqi göstərir ki, yüksək inkişafda olan ölkələrdə kredit, ixrac, təchizat və emal kooperasiyası xasdır [2, s. 125; 1, s. 80]. Finlandiyada, İsveçdə, Norveçdə kənd təsərrüfatı məhsullarının 70%-dən çoxu kooperativlər vasitəsilə ilə ixrac olunur. Bu ölkələr emal və xidmət sahəsində geniş kooperativ fəaliyyəti ilə fərqlənirlər [3, s.68-69]. Burada

kooperativ birliklərin sayı azaldıqca, onlarda üzvlərin artımı müşahidə olunur. Bu halda kənd təsərrüfatı kooperativlərində artım daha sürətlə gedir.

Dünya kooperasiyası bank, turizm, sığorta işi, aqrar sənaye istehsalına xidmət istiqamətlərində diversifikatlaşdırılmış təsərrüfatçılığa cəhd göstərir.

Fransa kənd təsərrüfatı istehsal kooperativlərinin vətəni sayılır. Burada təsərrüfatçılığın qrup formaları geniş yayılmışdır. Onların içərisində kənd təsərrüfatı texnikasından istifadə edilməsi üzrə kooperativlər mühüm yer tutur.

Kiçik və orta istehsalçıları iri həcmli kapitalın hücumundan qorumaq üçün kənd təsərrüfatı istehsal birliklərinin yaradılmasını uğurlu hesab etmək olar. Bunun sayəsində daxili bazarda taxıl ixracının «ferma-kooperativ-istehlakçı» sxemi üzrə qurulması müsbət nəticə verir. Hazırda onlar taxıl istehsalının - 70, ixracın 50%-ni əhatə edirlər [4, s. 1-2].

T.Q.Qilinaya görə dünya kooperativ hərəkəti, ölkədə bütün kooperativ strukturların təsərrüfat fəaliyyətinin bütün aspektlərini tənzimləyən bir ümumi sxemdə inteqrallaşması ilə xarakterizə olunur [2, s.172].

Digər tərəfdən kooperativlər bürokratik təsirləri azaltmağa, iyerarxiyanın aşağı səviyyəsində iqtisadiyyatın sahibkarlıq strukturunun çevik idarə edilməsini tənzimləmək məqsədi ilə, kommersiya sahəsində sərbəstliyin ağılla yol verilən səviyyəsi üçün imkanlar yaratmağa səy göstərilir.

İxrac kooperativləri fermer məhsullarının tədarükü, emalı və onların müəssisələrə çatdırılması ilə məşğul olurlar. Bununla yanaşı onlar xammalın emalını aparır, fermerlərin adından ticarət sazişləri bağlayır, ixracın iqtisadi şərtlərini tənzimləyirlər. Ən nəhayət topdan iri kooperativlər isə hətta ərzağın pərakəndə satışını belə öz üzərilərinə götürürlər. Kooperasiyanın bu tipi daha çox Skandinaviya ölkələrində inkişaf etmişdir [1, s.79].

İsveçdə, Norveçdə, İsveçrədə əmtəəlik kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının 80%-dən çoxu kooperativ sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Fransada taxılın 2/3 hissəsi, südün əsas hissəsi alıcılara fermer birlikləri vasitəsilə çatdırılır.

Ənənəvi təchizat, istehlak, servis kooperasiya növlərinin keyfiyyətə yeni formalara təkamülü müşahidə olunur. Eyni zamanda yeni tipdə birliklər inkişaf etməkdədir. Baş vermiş bu hadisələr ABŞ, Kanada və Avropa İttifaqı ölkələrində kooperativ hərəkətin strukturunun yenidən təşkili haqqında fikir söyləməyə imkan verir. ABŞ-da südçülük, meyvə-tərəvəzçilik və taxılçılıq üzrə ixrac kooperativləri üstünlük təşkil edir [1, s.79].

ABŞ-da iri regional təchizat kooperativləri həcmli anbarları olan bir neçə sənaye yem zavodlarına malların çatdırılması üçün treylerlər, traktorlar, yük maşınları parkına malikdirlər. Son zamanlar nisbətən iri birliklər gübrə və bəzi kənd təsərrüfatı avadanlıqlarının istehsalına başlamışdır.

Son illər kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi, kapitala tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq onun rolu həm Qərbi Avropa ölkələrində, həm də ABŞ və Kanadada kredit kooperativ formalarında artmışdır.

Bir sıra ölkələrdə kooperativ kredit sistemi, məsələn, Fransada üç mərtəbədən ibarətdir. Birincidə, aşağı kooperativlər durmaqla, bura aqrar sənaye kompleksi ilə əlaqəsi olan kənd təsərrüfatı kooperativləri, cəmiyyətlər, müxtəlif təbəqədən olan payçılar və sərmayəçilər daxildirlər. İkincidə, ssuda üçün yerli kooperativləri vəsaitlə təmin edən yüzlərlə regional kassalar fəaliyyət göstərir. Onlar yerli kassaların depozitlərini saxlayır, sistemin mərkəzi kooperativ bankından ssudalar alırlar. Üçüncü mərtəbəni ölkənin ən iri bankı tutur.

İstehlak kooperasiyası daha çox İtaliyada, İspaniyada, Fransada inkişaf etmişdir. Burada kənd təsərrüfatı texnikası təşkilatların birgə mülkiyyətində olmaqla birgə istifadəsinə əsaslanır.

Xüsusilə, Almaniyada ondan istifadə edilməsinin formaları daha geniş spektrə malikdirlər. Burada maşın parkları, maşın birlikləri, meliorasiya və irriqasiya işləri üzrə kooperativlər fəaliyyət göstərilir. İcarə maşın stansiyalarından qonşuluq yardımı kimi istifadə edilməsi təcrübəsi geniş yayılmışdır. Belə formaların inkişafı sayəsində ixtisaslaşmış texnikanın yarıya qədər kollektiv mülkiyyətə verilmişdir. Tam, yaxud tam olmayan istehsal kooperasiya formalarının hətta torpaq, mal-qara, binalar belə ictimayiləşdirilmişdir.

Almaniyada “kənd təsərrüfatı müəssisələri cəmiyyəti” və “birgə kənd təsərrüfatı müəssisəsi” fəaliyyət göstərir.

Birincidə əmək ehtiyatları cəmləşdirilmiş texnika ictimayiləşdirilmişdir. Birgə müəssisədə pay əsasında istehsal vasitələri və kapitallar bütünlüklə ictimayiləşdirilmişdir.

Kooperativlərin servis qrupu kooperativlərə spesifik xidmətlər göstərilir. ABŞ-da kənd yerlərinin telefonlaşdırılması və elektrikləşdirilməsi üzrə kooperativlər fəaliyyət göstərilir.

Kooperativlərə müasir texnikanı icarəyə verən lizinq kooperativləri inkişaf etməkdədir.

Almaniyada əsaslı tikintinin idarə edilməsi sahəsində yüksək texnologiyaların tətbiqi üzrə tövsiyələr verən xidmət məsləhət dərnəkləri geniş yayılmışdır.

Belçika, Fransa, Skandinaviya ölkələrində xəstəlik və ezamiyyə dövründə üzvlərin əməyinin əvəz edilməsini təmin edən kooperativlər daha çox nüfuza malikdirlər.

Avropa İttifaqı ölkələrinin [7], ABŞ-in, Yaponiyanın aqrar sənaye kompleksində kooperativlər ön mövqe tuturlar. Onlar aqrar sənaye kompleksinin bütün sahələrində inkişaf edərək, milli və beynəlxalq aqrar bazarların çərçivəsində iri istehsalçılar, iri aqrar şirkətlərin güclü rəqibləri və iri tərəfdaşlarıdır. Ərzaq problemin həllində aparıcı mövqe onlara məxsusdur. Kooperativlərin yüksək miqdar göstəriciləri vardır [5, s.73].

Hazırda kooperativ hərəkəti intensiv inkişaf mərhələsini yaşayır. Ona kooperativlərin sayca azalması, onların təmərküzləşməsi, diversifikasiya, üfüqi inteqrasiya artımı və bu proseslərin bazasında yeni halın şaquli inteqrasiyanın inkişafı xasdır [6, s.199].

Yaponiyanın və Kanadanın kooperativ hərəkətinin fəaliyyət təcrübəsi, mahiyyət etibarı ilə tamamilə yeni, səmərəli aqrar kooperasiyası yaratmağa başlayan Azərbaycan üçün maraq doğurmaqla onun bəzi metodoloji və praktiki tərəflərini ayırmağa imkan verir. İlk əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatında kooperasiyanın yaradılmasına sistemli yanaşma tələb olunur. Burada istehsaladək olan elmi-tədqiqatların işləmələri nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə vençur və icarə fərmalarını daxil etməklə kooperativlərin müxtəlif tiplərindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Sosial məsələlərlə məşğul olan təşkilatlar, kooperativdə üzvlərin rifahları məsələlərinə baxan bölmələrin yapon tipi kooperativlərin çox mühüm tipi sayılır. Bu xüsusilə bizim şəraitdə, kənd kooperativlərinin təhsil səviyyəsinin artırılması, kənddə kəskin duran sosial məsələlərin həlli tələb olunduğu təbəqədə daha çox aktuallaşır. Eyni vaxtda qunduzçuluq, balıqçılıq, dəniz məhsullarının istehsalı üzrə yeni kooperativ növlərini də inkişaf etdirmək lazımdır.

Adları çəkilən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kooperasiyanın səmərəli fəaliyyəti, kooperativ bankı və dövlət tərəfindən fəal yardım göstərən (ucuz kredit və dövlət dotasiyası vasitəsilə) kooperativlərin maliyyə sistemi olmadan mümkün deyildir. Bu sistemin məqsədi, kooperativlərin istehsal və sosial xərclərini güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirməkdən ibarətdir.

Aqrar kooperativlər sisteminin əldə etməli olduğu növbəti xassə çeviklik və xarici mühitin sürətlə dəyişən şəraitinə asanlıqla uyğunlaşmasıdır. Bu bir neçə aspekti, ilk əvvəl kooperativ formaların çoxluqlarını, müvəqqəti birliklərin (məhsul yığımı yaxud cavan mal-qaranın kökəldilməsi dövrü və s.), lizinqlərin (istehsal vasitələrini icarəyə verənlər), şaquli və üfüqi inteqrallaşmış kooperativlərin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ərazi yanaşması daha səmərəli hesab olunur. Onun mahiyyəti, funksiyaların məhsul istehsal edən kooperativlər, kooperativlərin inkişaf strategiyasını işləyib hazırlayan regional təşkilatlar, məhsulu emal edənlər, saxlayanlar və daşıyanlar, kooperativləri maliyyələşdirənlər və kooperativ hərəkəti adından onları hökumət dairələrində və xarici bazarlarda təmsil edən kooperativlərin milli ittifaqları arasında ciddi bölüşdürülməsindən ibarətdir. Lakin bu kooperativlər özünün, yaxud regional ittifaqlarının xarici bazara çıxışını inkar etmirlər.

Keyfiyyət uğrunda mübarizədə əlverişli vasitə kimi, integratora (dövlətə, kooperativə) kontraktla müəyyən edilmiş keyfiyyətdən aşağı məhsul alışından imtina etmək hüququ verən kontrakt münasibətlərin tətbiqi səmərə verə bilər.

Keyfiyyətin dünya nümunələrinə istiqamətləndirilməsi dünya ərzaq bazarı haqqında müvafiq informasiya şəbəkəsinin inkişafı, istehlakçının tələbkərlığa öyrədilməsi, ərzağın keyfiyyətinə elmi əsaslandırılmış yapon tipi qismində kooperatorların tələblərlə tanışlığı deməkdir.

Bundan başqa o, ən yaxşı kooperativlərə dünya bazarına çıxmağa imkan verir.

Kooperativ sistem kooperatorları, ölkənin aparıcı alimlərini özündə toplamış hazırlıq Mərkəzi vasitəsilə kooperasiya olunan, onun işçilərinin sahmana salınmış təhsil və ixtisas artırma şəbəkəsinin olmasını tələb edir.

Nəhayət bu sistemi yaradarkən yadda saxlamaq lazımdır ki, hər bir kooperator özünü real sahibkar olduğunu hiss etməli və ölkənin tələbatlarının ödənilməsi naminə işləməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Попцов А.Г. Современные направления развития сельскохозяйственной кооперации в экономически развитых странах. //Экономика сельскохозяйственных перерабатывающих предприятий. №3, 2010.– с.79.
2. Гилина Т.Г. Экономический потенциал кооперативных форм предпринимательства в аграрном секторе экономики. Автореферат дис. к.э.н., М.: 2003 – с.125.
3. Руднев В.Д., Боронов В.Н. Государственное и рыночное регулирование форм хозяйствования в аграрном секторе экономики. М.: изд-во ГНОМ и Д. 2000 – с.168 - 169.
4. Развитие кооперации во Франции. 2011. – с. 1,2.
5. Попова Л.А. Новые формы сельскохозяйственной кооперации в странах Северной Америки и Японии. Всесоюзный ВНИИ информации и технико-экономических исследований агропромышленного комплекса. – М. Изд-во ВНИИТЭИ агропром. 1989.
6. Управление агропромышленным комплексом/ Под ред. В.В.Кузнецова. М.: Март, 2003. – с.199.
7. Попцов А.Г. Развитие сельскохозяйственной кооперации в Европейском Союзе. Материалы доклада на Международной научно- практической конференции «Крупный и малый бизнес в сельском хозяйстве: Тенденции развития, проблемы//Экономика с.х. России, № 3'07.
8. Fobes W. Feasibility of agra-servise rings in Canada// Canadian Agricultural Engineering. 1984.V.26.N I. P. 35.

*Ələkbərov R.E. doktorant
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSAL KOOPERASIYASININ FORMALAŞMASINDA XARİCİ TƏCRÜBƏDƏN İSTİFADƏNİN ZƏRURİLİYİ VƏ MÜMKÜNLÜYÜ BARƏDƏ

Məqalədə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş xarici ölkələrdə kooperativ hərəkəti əhalinin ərzaq təminatında həlledici rol oynadığı dünya təcrübəsi verilir, müasir inkişaf istiqamətləri göstərilir. Ayrı-ayrı ölkələrdə kooperasiyanın spesifik xüsusiyyətləri açıqlanır. Bunların Azərbaycan təcrübəsinə uyğunlaşdırılması baxımından müxtəlif ölkələrin kooperasiya modellərinin səmərəliliyi və dəyəri qiymətləndirilir.

*Алекберов Р.Е. докторант
Азербайджанский Университет Кооперации*

P E 3 I O M E

О НЕОБХОДИМОСТИ И ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА В ФОРМИРОВАНИИ СЕЛЬСКОХОЗЯСТВЕННОЙ КООПЕРАЦИИ В АЗЕРБАЙДЖЕНЕ

В статье дан зарубежный опыт кооперации в экономически развитых стран, играющая решающую роль в деле продовольственного обеспечения населения. Отмечены их специфические особенности и современные пути развития. Характеризуется эффективность и ценность моделей кооперации различных стран применительно к практике Азербайджана.

*Alekberov R.E. doktorant
Azerbaijan Cooperation University*

S U M M A R Y

ABOUT THE IMPORTANCE AND POSIBILITY OF FOREIGN EXPERIENCE IN THE FORMATION OF AGRICULTURAL PRODUCTION COOPERATIVE

Here is given the world experience of cooperation movement that plays solvent role in the people's food supplement in the economically developed foreign countries and the modern development directions. The specific characteristics of cooperation in different countries is explained. About these the cooperation model efficiency of different countries and value are evaluated from the point of Azerbaijan experience adaptation.

*Меликова Л.А. докторант
Университет Азербайджан*

УДК – 339.138: 338.45.01

ВАЖНЫЕ АСПЕКТЫ РАСШИРЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННОГО МАРКЕТИНГА НА ПРЕДПРИЯТИИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Açar sözlər: marketinq, sənaye marketinqi, qloballaşma, effektivlilik, müəssisə, rentabellik, rəqabətqabiliyyətlik.

Ключевые слова: маркетинг, промышленный маркетинг, глобализация, эффективность, предприятие, рентабельность, конкурентоспособность.

Key words: marketing, industrial marketing, globalization, efficiency, enterprise, profitability, competitiveness.

В условиях глобализации и мировых финансово-экономических кризисов особое значение имеет устойчивость в конкурентной среде на товарных и финансовых рынках. Произошедшие за последние 5 лет события в мировом экономическом пространстве спровоцировали закрытие тысячи промышленных предприятий и появление серьезных трудностей даже в крупных транснациональных компаниях мира. Особенно пострадали те промышленные предприятия, на которых отсутствовала комплексная организация промышленного маркетинга, адекватно отвечающая действиям товарных рынков и деятельности своих конкурентов.

Стоит отметить, что эффективная организация промышленного маркетинга способствует повышению рентабельности предприятия, сбалансированию финансово-хозяйственной деятельности, увеличению оборотных средств, расширению кооперационных и хозяйственных связей, росту производства и производственных мощностей, обновлению основных фондов, оснащению новейшими технологиями, активизации внешнеэкономической деятельности, вхождению предприятий на новый рынок и становлению ими участниками международных интеграционных экономических отношений и прочие.

Теоретические основы маркетинга, а в частности промышленного маркетинга, во многом связаны с их исторически обусловленными функциональными задачами. Американский экономист-ученый Ф.Котлер считал, что маркетинг – это вид человеческой деятельности, направленный на удовлетворение нужд и потребностей посредством обмена... Маркетинг – это работа с рынком ради осуществления обменов, цель которых – удовлетворение человеческих нужд и потребностей [1]. П.Ф.Андерсон считает, что задачей маркетинга остается выстраивание долгосрочных отношений с клиентами путем удовлетворения их потребностей. Возможно, это покажется парадоксальным, но при таком подходе от маркетолога требуется еще лучшее знание технологий, сильных сторон и недостатков деятельности разных подразделений компании. Только таким образом маркетинговый отдел может эффективно заниматься реализацией своих стратегий [2]. Фредерик Уэбстер, изучая основную философию маркетинга, пришел к выводу,

что наиболее важными стратегическими решениями для любой компании являются выбор целевых клиентов и рынков, сегментирование и таргетирование рынка... Разграничение между маркетинговой стратегией, стратегией бизнес-единиц и корпоративной стратегией очень важно, также верно и то, что управление маркетингом играет значительную роль в процессе планирования на каждом уровне стратегии [3, с.374].

Применение элементов маркетинга в практических процессах, особенно в организации промышленного маркетинга в промышленности, имеет важное значение для рентабельного функционирования того или иного предприятия. Ведь хорошо организованная и эффективно действующая маркетинговая служба и маркетологи вряд ли допустят принять ошибочные решения со стороны руководителей и главных менеджеров отдельных подразделений предприятия в каком-либо приоритетном направлении деятельности. Маркетинговое планирование и аудит способствует выявлению сильных и слабых компонентов в деятельности предприятия. Благодаря маркетинговой оценке и анализам сверяются реальные возможности, выявляются резервы и перспективы, конкретно оценивается организационная структура, финансовые и кредитные ресурсы, техническая компетенция, производственные мощности, уровень и состояние технологий, оборудования и всего спектра основных фондов, мобильность и эффективность коммерческих служб, особенно службы сбыта, состояние рекламы, социально-производственных и личных аспектов сотрудников компаний и настроения в целом всего персонала предприятия, нацеленного на стратегические задачи. Эффективная организация маркетингового аудита способствует тщательному планированию и проведению регулярных практических мер по реализации намеченных задач и в то же время позволяет наблюдать динамику изменений, связанных с сильными и слабыми сторонами предприятий [4].

В основу маркетинговой деятельности и рыночной стратегии предприятия, в первую очередь, входит вопрос разработки рыночных возможностей (анализ микро и макро маркетинговой среды, сбор, обработка и анализ маркетинговой информации, анализ типа рынка и поведения потребителей), отбора целевых рынков и разработки стратегий компаний, прежде всего, для определения стратегии роста и международного развития, разработки продуктовой стратегии компаний определением товарной, ценовой политики и политики распространения, продвижения, реализации маркетинговой стратегии в требуемый период действия предприятия принятием стратегических маркетинговых решений и обеспечением анализа и контроля реализации намеченных задач [5]. При этом необходимо уделять особое внимание разработке современных и эффективных маркетинговых подходов к определению социально-экономической сущности и стратегических задач промышленного предприятия, усилению эффективности маркетинговой деятельности в управлении промышленным предприятием, обеспечению конкурентоспособности промышленных предприятий при реализации эффективной маркетинговой деятельности, исследованию условий и факторов формирования системы оценки эффективности маркетинговой деятельности на промышленных предприятиях, проведению исследований и разработок адекватных подходов к определению показателей эффективности маркетинговой деятельности на промышленных предприятиях, оценке поведения рынка, адаптации производства и прочее. Внедрение маркетинга в

деятельность предприятий должно быть обосновано с точки зрения его эффективности при проведении комплексной ее оценки относительно поставленных целей и одновременно оптимальном использовании всех имеющихся ресурсов [6]. Кроме того, необходимо группировать основные характеристики промышленного производства того промышленного предприятия, которое разрабатывает подходящие элементы промышленного маркетинга, определяет главные принципы использования маркетинговых подходов в системе управления предприятием, проводит анализ маркетинговых возможностей, производственных ресурсов и услуг предприятий и других [7].

В условиях рыночной экономики и усиления элементов глобализации во всех сферах деятельности, в том числе в деятельности промышленных предприятий, ключевое значение имеет оценка маркетингового потенциала предприятия исходя из его стратегических задач на рынке и в конкурентной среде. С этой целью прежде всего необходимо определить методологический инструментарий и сконструировать многофакторную модель оценки маркетингового потенциала хозяйствующего субъекта, выявить слабые места конкурентоспособности и практические аспекты функционирования предприятия [8].

Роль промышленного маркетинга в предприятии оценивается, в первую очередь, по увеличению рентабельности и росту прибыли. С этой целью многие преуспевающие предприятия успешно применяют так называемый «операционный маркетинг», с помощью которого становится возможным увеличение объема выручки от реализации или целевого товарооборота. Операционный маркетинг – это ориентированный на действия процесс, осуществляемый в течение кратко- или среднесрочного периода времени и направленный на существующие рынки или сегменты. В сущности это классический коммерческий процесс достижения доли целевого рынка при помощи тактических средств, связанных с товаром, дистрибуцией, ценой и коммуникациями...Степень энергетичности операционного маркетинга является решающим фактором для фирмы, особенно если речь идет о рынках с ожесточенной конкуренцией [9, с.36-37].

Особое значение имеет комплексная и эффективная организация практических аспектов промышленного маркетинга на предприятиях в современных условиях. Порой затраченные десятки миллионов долларов на ввод в строй производственные линии, в которых выпускается немалое количество дорогостоящей продукции, оборачивается в конечном итоге издержками и убытками для самого же предприятия. Причина в неэффективной организации промышленного маркетинга на том или ином предприятии. В сфере эффективной организации промышленного маркетинга одним из главных факторов является слаженное взаимодействие служб промышленного маркетинга с другими подразделениями, в которых решается судьба продуктивного функционирования в деле отдельно каждой структуры предприятия, ориентированного на товарный рынок. Процессы тесного взаимодействия службы промышленного маркетинга с другими подразделениями предприятия охватывают, в основном, деятельность конструкторско-технического отдела, экономической и юридической служб, отдела сбыта и высшего эшелона управленческого руководства и прочих.

Рис. Схема взаимодействия маркетингового отдела с другими подразделениями предприятия и прочими объектами

Как видно из Рисунка, маркетинговый отдел, прежде всего, функционирует под руководством предприятия, принимая, таким образом, активное участие в формировании целостной стратегии предприятия. Координирование отдела маркетинга с другими подразделениями предприятия объясняются следующими:

– **Взаимодействие с юридическим отделом** осуществляется путем получения отделом маркетинга проектов договоров, распоряжений, приказов; подготовленных претензии и исков к другим предприятиям; предложений по устранению нарушений законодательства. Отдел маркетинга в свою очередь предоставляет для проверки их соответствия требованиям законодательства проекты договоров, приказов, распоряжений; претензии и иски контрагентов; материалы претензий и исков к другим предприятиям; справки, расчетные документы и другое.

– **Взаимодействие с отделом внешнеэкономических связей** связано с получением стратегических и оперативных планов международного сотрудничества; предложений зарубежных организаций о сотрудничестве; планов внешнеэкономической кооперации производства; заказы на экспортные поставки и другие. С другой стороны от отдела маркетинга требуется предоставление плана действий по улучшению качества продукции в соответствии с требованиями внешнего рынка и повышения конкурентоспособности продуктов; планы о сотрудничестве с международными компаниями и другие.

– **Взаимодействие с бухгалтерским отделом.** Отдел маркетинга получает информацию о расходах на командировки, расчетные листы на заработную плату и другие. Со своей стороны представляет документы, необходимые для балансовых отчетов, товарно-транспортные накладные; документы о затратах на гарантийное обслуживание; документы по приходу и расходу готовой продуктах.

– **Взаимодействуя с финансовым отделом,** маркетинговая служба должна принимать участие в расчете издержек и составлении смет. Именно поэтому этот отдел получает сведения о покупателях, создавших просрочку с оплатой платежных требований; оповещения банка об аккредитивах и другие. Одновременно отделом маркетинга предоставляются планы касательно отгрузки; договоры на поставку готовых продуктов; информация о запасах и справки об остатках готовой продукции на складе.

– **Взаимодействие с производственным отделом** осуществляется путем получения маркетологами документов по взаимным расчетам; отчетов о принятых мерах для устранения производственных дефектов и т.д. В то же время отдел маркетинга предоставляет сведения о заказах на ремонт узлов, составляющих машин; о дефектах в оборудовании; информацию на изготовление деталей и узлов; документацию по взаимным расчетам.

– **Взаимодействие маркетингового отдела с отделом экономического планирования.** Осуществляется путем получения маркетинговой службой планов по сбыту; информации о ценах и их изменении на рынках. Этот отдел также должен представлять расчет на утверждение для выполняемых работ и оказываемых услуг маркетингового отдела; смету расходов для функционирования отдела; маркетинговые программы и бизнес-планы для осуществления задач и целей предприятия в целом.

– **Взаимодействие с технико-конструкторским отделом.** Отдел маркетинга получает технические задания; техническую документацию; инструкции по эксплуатации производимой техники; отчеты о надежности; технические документы для восстановления, ремонта техники и другое. В то же время, отделом маркетинга предоставляются сведения о качестве продукции; о дефектах; предложения для создания и производства новой продукции; рекомендации для обеспечения лучшего эстетического вида товаров; предложения для совершенствования технических условий на новую продукцию и прочие.

– **Взаимодействие с коммерческим отделом.** Во избежание ситуаций невыполненных заказов отдел по маркетингу должен вовремя информировать коммерческий отдел о заключенных и перспективах заключения новых договоров.

– **Взаимодействие с отделом кадров.** Руководителям отделов маркетинга и кадров должны советоваться о кандидатах на какую-либо должность, об эффективности размещения объявлений о приглашении на работу, о составлении данного объявления и других.

Кроме того, маркетинговая служба изучает ситуации на внутреннем и внешнем рынках, разные риски и прочие.

В итоге, маркетинговая служба, изучая все важные детали и особенности по конкретным задачам и стратегическим планам предприятия, подготавливает и представляет руководству обоснованные предложения по тем или иным вопросам.

Руководители службы промышленного маркетинга, наряду с руководителями предприятия, несут полную ответственность за эффективную деятельность предприя-

тия на рынке, рост выпускаемой продукции, повышение конкурентоспособности предприятия и ускорение его развития [10, с.126].

Материалы исследования дают основания прийти к следующим выводам и внести ряд предложений:

- сущность и значимость маркетинга для промышленных предприятий прямо связана с его эффективным функционированием и существованием;
- пользу процессов и подходов маркетинга в поле деятельности промышленного предприятия в первую очередь отражает получение прибыли и увеличение рентабельности предприятия;
- организация промышленного маркетинга выступает одним из основных направлений общей маркетинговой деятельности предприятия, которая нуждается в четких стратегических приоритетах развития в конкурентоспособной среде и товарных рынках;
- эффективное взаимодействие службы промышленного маркетинга в составе маркетинговой структуры предприятия с его другими подразделениями во многом определяет укрепление конкурентоспособности предприятий, обеспечение роста и его динамичного развития, развертывание резервов, укрепление в товарных рынках в условиях глобализации и прочие.

Список использованной литературы

1. Котлер Ф. Основы маркетинга. Краткий курс. Пер. с англ. – М. Издательский дом "Вильямс", 2008-656 с.
2. Anderson P.F. "Marketing, Statetegic Planning, and the Theory of the Firm», Journal of Marketing, 46,2 (Spring, 1982).
3. Фредерик У. Основы промышленного маркетинга.- Москва, 2005, - 416 с.
4. Kotler Ph., William G.and William R. "The Marketing Audit Comes of Age". Sloan Management Review, 18, 2 (1977).
5. Зозулев А. В. Промышленный маркетинг: рыночная стратегия. 2010. – 576 с.
6. Сарапова Т.Е. «Формирование системы оценки эффективности и маркетинговой деятельности на промышленных предприятиях». Автореферат дисс. канд. экон. наук. Пенза (Россия), 2002.- 198 с.
7. Зикрияев Ф.Ф. «Формирование и развитие маркетинговых структура в системе управления промышленностью: на материалах Северного промышленного региона Таджикистана». Автореферат дисс. канд. экон. наук. Худжант, 2000.-140 с.
8. Эмента Сандей. Оценка маркетингового потенциала промышленного предприятия в условиях рыночной экономики. Автореферат дисс. канд. экон. наук. Волгоград (Россия), 2005.- 184 с.
9. Ламбен Жан-Жак. Менеджмент, ориентированный на рынок / Перев. с англ. под ред. В. Б. Колчанова. – СПб.: Питер, 2007. – 800 с.
10. Марченко О.Г. Промышленный Маркетинг. – Владивосток: Изд-во ВГУЭС, 2007. – 132 с.

*Məlikova L.Ə. doktorant
Azərbaycan Universiteti*

X Ü L A S Ə

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏDƏ SƏNAYE MARKETİNQİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİNİN MÜHÜM ASPEKTLƏRİ

Təqdim olunan məqalədə qloballaşma şəraitində və rəqabətqabiliyyətinin gücləndiyi mühitdə müəssisədə sənaye marketinqinin genişləndirilməsinin mühüm aspektləri baxılır. Bu məqsədlə, marketinqin mahiyyəti, nəzəri əsasları, sənaye marketinqinin rolu təhlil edilmişdir. Müəssisədə ümumi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli təşkili, gəlirlərin və rentabelliliyin artırılmasında sənaye marketinqinin pozitiv təsiri və əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın yekununda sənaye marketinqinin mühüm aspektləri və onun sənaye müəssisələrində effektivli təşkili məqsədilə bir qrup nəticələr çıxarılmış və təkliflər verilmişdir.

*Меликова Л.А. докторант
Азербайджан Университет*

P E 3 I O M E

ВАЖНЫЕ АСПЕКТЫ РАСШИРЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННОГО МАРКЕТИНГА НА ПРЕДПРИЯТИИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье исследуются важные аспекты усиления и расширения промышленного маркетинга на предприятии в условиях глобализации и трансформации экономических процессов. Анализируются сущность маркетинга, его теоретические основы и роль промышленного маркетинга. Обосновано позитивное влияние промышленного маркетинга на эффективную организацию общей финансово-производственной деятельности, повышение уровня рентабельности и прибыли.

В конце статьи сделана группа выводов и внесены предложения по важным аспектам промышленного маркетинга и его эффективной организации на промышленных предприятиях.

*Malikova L.A. doctorant
Azerbaijan University*

S U M M A R Y

IMPORTANT ASPECTS OF THE EXPANSION OF INDUSTRIAL MARKETING AT THE ENTERPRISE IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

The given article deals with important aspects of expanding industrial marketing in businesses in terms of globalization and increase of competitiveness. The essence of marketing, its theoretical basis and the role of the industrial marketing are analyzed too. The article highlights the efficient organization of general financial-household sector in businesses, the positive impact and significance of industrial marketing in increasing profit and profitability.

In the end of the article a number of conclusions and suggestions are made for important aspects of industrial marketing and its efficient organization in industrial enterprises.

*Ахундова Н.Р. д.ф.и.н.
Институт Истории НАНА*

УОТ-008

ИЗ ИСТОРИИ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И РЕСПУБЛИКИ ДАГЕСТАН РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Açar sözlər: Azərbaycan, Dağıstan, mədəni əlaqələr, Bakı.

Ключевые слова: Азербайджан, Дагестан, культурные связи, Баку.

Key words: Azerbaijan, Dagestan, cultural contact, Baku.

В условиях завоевания независимости, государственного суверенитета, роста культурного и национального самосознания азербайджанского народа, история взаимоотношений Азербайджана и Дагестана в аспекте культурных связей между народами имеет особую актуальность.

История зарождения культурных взаимосвязей народов Азербайджана и Дагестана восходит к глубокой древности. Общность традиций, нравов, религиозных верований, исторические корни обуславливают тесные общественно-политические и культурные связи двух братских народов. Культурные взаимосвязи являются предметом исследования историков, философов, литературоведов, искусствоведов. Изучение историко-культурных связей Кавказа и конкретно азербайджано-дагестанские отношения начинаются в основном с 60-х годов XX века. Среди исследователей как азербайджанские, так и дагестанские учёные: Ашурбекова С.И., Гаджи-заде Ш.С., Гусейнова И., Гаджиагаев Т.С., Гасымлы М., Джабраилова Ф.М., Далгат Э.М., Ахмедов А.И., Пиррова Р.Н., Рустамова А.К., Магарамова Ш., Минорского В.Ф., Мусаева К.М., Магомедова Д.З., Хурдалиева С.Х., Ярахмедова М.Я., Алиева С., Летинова Э. и многие другие [2, 3, 7, 8, 9, 10, 11-19, 21, 22, 25].

Интересные доклады на данную тему были сделаны на международных конференциях, данные вопросы также освещались в некоторых статьях [4, 5, 12, 19, 23].

Материалы «Историко-культурные и экономические связи народов Дагестана и Азербайджана: через прошлый опыт взгляд в XXI век» (материалы торжественного собрания и международной научно-практической конференции, посвящённых 110-летию со дня рождения Азиза Алиева 8 июня 2007 года, Махачкала, 2007), привлекает особое внимание. К теме нашего исследования относится секция «Сотрудничество Дагестана и Азербайджана в сфере науки, культуры, искусства и образования». Среди выступлений были интересны доклады Аджиева А.М. и Аджиева М.А., Алибековой П.М., Алимовой Б.М. и Сефербекова Р.И., Вагабова М.В., Гейбатовой-Шолоховой З.А., Гусейнова С.Я, Зильпукаровой Э.М.-Г., Магомедова А.Дж., Мусаева К.М., Талышинского Э.Б., Халилова Х.М., Шабоевой А.К. и др.

Учёные освещали вопросы культурно-исторических аспектов взаимосвязей в прошлом, настоящем и будущем, влияния межэтнического общения на культурные традиции народов Южного Дагестана, научные, художественные, музыкальные, фольклорные, информационно-аналитические аспекты связей народов Азербайджана и Дагестана.

На конференциях принимали участия учёные, историки, этнографы, культурологи двух республик.

Изучая тему, мы ещё раз убедились, что история и современное состояние культурных связей Азербайджана и Дагестана прослеживается во всех областях искусства: в театре, музыке, литературе, фольклоре и др., а также в широких научных связях, особенно в области истории.

История азербайджано-дагестанских культурных связей восходит к периоду средних веков. Особое внимание привлекают годы Отечественной войны (1941-1945 гг.),

когда первым секретарём Дагестанского обкома партии (1942-1948 гг.) был известный сын азербайджанского народа Азиз Алиев.

Интересны диссертационные работы А.К.Рустамовой [14], Т.С.Гаджиагаева [9], внёсши определённый вклад в изучение вопроса взаимоотношений Азербайджана и Дагестана в XX веке.

Диссертация Т.С.Гаджиагаева исследует вопросы взаимоотношений народов Дагестана и Азербайджана во II половине XIX – начале XX века. Автор исследует экономические, административно-политические, торгово-экономические связи двух республик, а также взаимоотношения Дагестана и Азербайджана в области материальной и духовной культуры. Научной новизной данной работы являлось детальное изучение структуры торговых отношений, отходничества, взаимоотношений в области материальной и духовной культуры в период конца XIX – начала XX века, периода, мало изученного, но являющегося одним из ключевых во взаимоотношениях Дагестана и Азербайджана. В работе выявлены факты взаимовлияния Дагестана и Азербайджана друг на друга в области духовной и материальной культуры. Автор рассматривает некоторые моменты в исследовании с позиций присоединения Кавказа к России как приобщение Дагестана и Азербайджана к более передовой и развитой русской культуре и науке, с чем автор данного доклада позволит себе не согласиться. Так как автор считает, что распространение русского языка среди дагестанцев и азербайджанцев, открытие русских школ приводило к ухудшению знания родного языка, превалированию литературных изданий на русском языке, особенно учебной литературы, а в целом к русификации данных республик.

Взаимоотношения в области материальной культуры были не столь обширными, как в других областях, хотя культура народов Дагестана и Азербайджана в процессе многовекового проживания имела много общего. Отмечается, что период азербайджано-дагестанских отношений во II половине XIX века явился важным этапом для установления дружественных и мирных взаимосвязей и способствовал экономическому, духовному, научному прогрессу обоих народов.

Близка к нашей теме и диссертационная работа Рустамовой А.К. «Дагестано-азербайджанские культурные связи в 40-70-е годы XX века: опыт, проблемы», защищённая в 2009 году. В работе автор исследует вопросы истоков дружественных и культурных взаимосвязей между народами Дагестана и Азербайджана, деятельность учреждений культуры Азербайджана и Дагестана по укреплению дружбы народов и пропаганде патриотизма в годы Отечественной войны 1941-1945 гг. и в послевоенный период, взаимосвязь учреждений культуры Дагестана и Азербайджана в 40-е годы XX века, деятельность национальных театров Дагестана и азербайджанская тематика в их репертуарах, роль деятелей культуры Азербайджана в развитии профессиональной дагестанской музыки, дагестано-азербайджанские литературные и музыкальные связи и другие.

В вышеотмеченной работе автор раскрывает истоки дружественных и культурных взаимосвязей народов Дагестана и Азербайджана, показывает роль учреждений культуры двух братских республик в укреплении дружбы народов, в интернациональном и патриотическом воспитании населения, исследует вопросы влияния искусства Азербайджана на развитие культуры Дагестана, показывает роль музыкальных и театральных вузов и техникумов Азербайджана в подготовке национальных кадров для учреждений культуры Дагестана.

Исследователь Рустамова А.К. отмечает, что Великая Отечественная война стала самым значительным и действенным фактором укрепления и интенсификации связей, приведшим к единению культур и народов. Если довоенный период характеризовался бурным ростом и процветанием дагестанского национального искусства, то во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. некоторые театры, учебные заведения

культуры были закрыты. Несмотря на это, все же культура и искусство как Азербайджана, так и Дагестана продолжали развиваться.

А.К.Рустамова пишет о Кумыкском музыкально-драматическом театре им. А.П.Салаватова, на сценах которого (и не только данного), и других во всех национальных театрах Дагестана показывали пьесы азербайджанских драматургов: М.Ф.Ахундова, Дж.Джабарлы, Н.Нариманова, С.Рустама, А.Ширванзаде и др. [14, 15, 6].

Автор анализирует вклад видных творческих деятелей У.Гаджибекова, М.Кажлаева, И.Баталбековой, Р.Гаджиева, Р.Гамзатова, С.Вургуна, Т.Израилова и др.

В работе анализируются вопросы, связанные с распадом СССР и вытекающие из этого проблемы между народами. В этом аспекте интересна и статья А.К.Рустамовой «Дагестано-азербайджанские культурные связи в 40-х – 70-х годах XX века».

Научные связи углубляются и расширяются – учёные Дагестана и Азербайджана обсуждают историю народов обеих республики на конференциях, симпозиумах, встречах.

Одной из интересных международных научных конференций являлась «Азербайджан-Дагестан: история братских взаимоотношений, современность, перспективы», посвящённая памяти Сеида Курбанова. На конференции со вступительным словом выступил покойный президент Академии наук М.К.Керимов. Особую роль в установлении связей учёных-историков, в проведении Международных научных конференций принадлежит Я.Махмудову – директору института истории им. А.А.Бакиханова НАН Азербайджана, члену-корреспонденту НАНА. На вышесказанной конференции он выступил с докладом «Славные страницы азербайджано-дагестанских братских взаимоотношений». Интересные доклады учёных В.З.Султановой, И.Х.Сафаровой, А.Г.Керимовой, И.А.Бабаева, Р.И.Сефербекова, С.И.Муртузалиева, Ш.Г.Алиева, А.Т.Акамова, В.З.Пириева, М.К.Умаханова, Т.Т.Мустафаде, Д.С.Кидирниязова, Г.Ч.Наджафли, Б.Г.Алиев, О.К.Назаралиева, А.О.Муртузаева, М.Р.Рашидова, В.М.Арзуманлы, Н.Ш.Байрамовой, Ч.М.Мустафаева, С.Б.Бедирханова, Д.И.Азимли, Х.С.Гасымова, Э.М.Лятифовой, А.Ф.Мамедова, З.О.Шингировой, Б.И.Алимовой, М.Б.Гимбатовой, А.К.Амирхановой, М.М.Магомедханова, М.-Р.А.Ибрагимова, С.А.Лугуева, Х.Т.Велиевой, Р.Ю. Нифталиева, И.Г.Алиевой, З.А.Кафаровой, Н.А.Магомедова, И.С.Багировой, А.А.Мамедовой, Г.Н.Гасанов, Р.Б.Асадовой, Т.А.Гасанова, К.Н.Исмаилова, Т.А.Аслановой, Р.Г.Рустамова, Л.А.Талышинская, С.И.Алиевой, Н.Р.Рагимбейли, М.Я.Мирзабекова, Г.И.Юсуповой, Г.Я.Гусейнова, А.Г.Гасымова, Н.Р.Ахундовой, З.Б.Рамазановой и других [12, 20] стали ещё одним этапом в развитии двусторонних отношений учёных по вопросам истории двух народов, их культурных, экономических и других связей.

Президент Национальной Академии наук Азербайджана, академик Махмуд Керимов говорил о значении международной конференции, проводимой при организационной поддержке Института истории имени А.А.Бакиханова НАНА. Отмечалось, что Азербайджан и Дагестан объединяют общая история, культура. История заложенной нашими предками дружбы богата и нерушима. Близкое соседство, тесные политические, социально-экономические и культурные связи предопределили дружбу народов Азербайджана и Дагестана.

В разные периоды истории эти отношения прошли через трудные испытания. Народы Азербайджана и Дагестана всегда с честью выходили из этих испытаний, доказав тем самым вечность добрососедских и братских отношений. В Дагестане и сегодня с большим уважением почитается память Азиза Алиева, руководившего партийной организацией этой республики во время войны 1941-1945 годов.

Гейдар Алиев, высоко оценивая деятельность Азиза Алиева в Дагестане отмечал, что этому выдающемуся государственному деятелю принадлежит большие заслуги в развитии дружественных отношений между Азербайджаном и Дагестаном. Благодаря своей многогранной деятельности и гуманизму Азиз Алиев стал символом азербайджано-дагестанской дружбы.

М.Керимов подчеркнул, что со второй половины 60-х годов XX века азербайджано-дагестанские связи значительно расширились, благодаря деятельности общенационального лидера Гейдара Алиева эти отношения вступили в новый, более качественный этап развития.

Он отметил, что после восстановления государственной независимости Азербайджана дружественные связи между двумя народами ещё более укрепились, и что проведение данной конференции является признаком уважения и почтения светлой памяти как великого лидера Гейдара Алиева, так и Саида Губанова, которым принадлежат неопределимые заслуги в развитии отношений между Азербайджаном и Дагестаном.

Было подчеркнуто, что президент Ильхам Алиев успешно продолжает политический курс общенационального лидера Гейдара Алиева на расширение дружественных связей между Азербайджанской Республикой и Республикой Дагестан Российской Федерации.

Заместитель председателя парламента Дагестана Насир Алиев рассказал о содержательном жизненном пути видного государственного деятеля Саида Гурбанова, его профессионализме и самоотверженности на ответственных постах в различных областях экономики и государственного управления, на которых он трудился более полувека. Было подчеркнуто, что богатый опыт и плодотворная деятельность Саида Гурбанова, его неопределимые заслуги получили высокую оценку. С.Гурбанов был награждён многочисленными орденами и медалями, в том числе удостоен высокой награды независимо Азербайджана – ордена «Шохрат».

Директор Института истории НАН, депутат Милли Меджлиса член-корреспондент академии Ягуб Махмудов, говоря о значении международной конференции, отметил, что в разные исторические периоды было предпринято множество шагов для искажения истории двух братских народов. Наша подлинная история не была написана и доведена до народов такой, как она есть. Институт истории НАНА проделал значительную работу по устранению фальсификаций в нашей истории. Однако, заново создавая отдельные страницы истории Азербайджана только в этом регионе, невозможно заново написать всю историю. Было бы желательно, чтобы история Кавказа, в том числе и Южного, была написана заново, исследованы искажённые страницы нашей истории [20].

Выступая на конференции с докладом на тему «Славные страницы истории азербайджано-дагестанских братских отношений», Я.Махмудов подчеркнул, что сегодня Азербайджан и Дагестан разделяют границы демократической России. Но мы никогда не отдалялись в истории, наших сердцах, культуре, религии, от нашего Деде Горгуда и Дербента в то время, когда жили вместе. У нашей истории есть общие страницы, начинающиеся со времён древнего албанского государства. Албанское государство – это объединяющая нас история, которая дорога как нам, так и народам Дагестана. Мы должны изучать и преподносить её как историю дружбы. У нас есть неделимый Дербент. Его история – это единственная история, которая соединяет нас с народами Дагестана. Это история, связующая нас с всем Дагестаном, со всей Россией. История Дербента – это история нашего Деде Горгуда.

Азербайджанский народ гордится тем, что Деде Горгуд покоится в Дербенте. История государств Ширваншахов и Сефевидов – это общая история Дагестана и Азербайджана. В нашей истории есть общие герои, которые являются священными для двух дружественных народов. Гаджи Челеби хан, Губалы Фатали хан, Омар хан, Шейх Шамил. Даниял Султан – все они являются священными для нас историческими героями.

Отметив, что наши народы также вместе пережили тяжёлые моменты, геноцид в своей истории, Я.Мамедов сказал, что во время актов геноцида, учинённых армянами в Азербайджане в различные периоды, наряду с азербайджанцами, также жестоко истязались турки, лезгины, цахуры, авары, татары, евреи [20].

Подчеркнув важную роль великого лидера Гейдара Алиева, выдающихся государственных деятелей Азиза Асланова и Саида Гурбанова в сохранении нашей истории, дружественных связей между Азербайджанской Республикой и Республикой Дагестан Российской Федерации, Я.Махмудов сказал: «Эти гениальные личности оставили нам в наследство дружественные отношения двух народов. Сегодня президент Азербайджана Ильхам Алиев придаёт особое значение дальнейшему расширению дружественных и братских отношений между нашими народами».

На конференции было заслушано более сорока докладов известных учёных и историков Азербайджана, Дагестана, Турции и Грузии по теме [20].

Определённое место в развитии международных культурных связей играли молодежные организации и их мероприятия.

В 2009 году в соответствии с достигнутой между Российской Федерацией и Азербайджанской республикой договорённости в Гусарском районе прошли Дни культуры дагестанской молодёжи в Азербайджане. Основной целью данных мероприятий стало налаживание культурных связей между молодёжью двух дружественных государств [26].

В государственной картинной галерее Дворца культуры Гусарского района состоялась церемония открытия выставки работ фотографов и художников двух стран. Выставка объединила 30 фотографий и картин, которые отображали сёла и быт каждого из народов на двух стендах и столько же было представлено работ азербайджанской делегации [27].

В истории дружбы и братства азербайджанского и лезгинского народов и в развитии литературных связей важная роль принадлежит территориальной общности народов, живущих по соседству.

Приезд азербайджанских ашугов в лезгинские аулы превращался в настоящий праздник. На основе такого живого общения культуры народов в Южном Дагестане, начиная с XVII века, сформировалась и вышла на общественную арену целая плеяда талантливых лезгинских ашугов-поэтов, которые создавали свои произведения и на азербайджанском, и на лезгинском языках. Это Ильяс Низами Гянджеви, Слепой Реджеб, Ялчуг Эмин, Бука Силинглы, Ахты Закир, Хиналуг Эмин, Тахиржалви Эмиралли и другие. Философская лирика Слепого Реджеба и стихи Сайда Кочхюрского глубоко социального содержания широко известны не только лезгинам, рутульцам, но и азербайджанцам. Можно сказать, до Етима Эмина – классика лезгинской литературы – истинная народная песня лезгин фактически существовала как тюркоязычное явление [26, 27].

Лезгинская просветительская литература зародилась также в тесном взаимодействии с азербайджанской литературой, как явление тюркоязычное.

Гасан Алкадари был одним из видных поэтов этого направления в дагестанской литературе. Он поддерживал тесные творческие связи с азербайджанскими писателями-просветителями своего времени: М.Ф.Ахундовым, А.А.Бакихановым, Г.Б.Зардаби, Н.Б.Везириным, активно сотрудничал в газете «Экинчи» («Пахарь»), издаваемой в Баку на азербайджанском языке [27].

На азербайджанском языке создавали свои стихи: Сулейман Стальский, Татар Хурюгский – основоположники социалистического реализма в родной литературе. Без преувеличения можно сказать, что такие тюркоязычные литературы, как азербайджанская, татарская, кумыкская и другие, сыграли исключительную роль в деле укрепления интернационального единства народов Кавказа и России, а также в зарождении и развитии новых творческих направлений в литературах многих народов нашей страны [27].

И в настоящее время есть лезгинские писатели, поэты, создающие свои произведения и на азербайджанском, и на лезгинском, и на русском языках. Это Седакет Керимова, Музефер Меликмагомедов и другие [26].

Народный поэт Дагестана Шах-Эмир Мурадов отлично владел азербайджанским языком, прекрасно переводил на лезгинский язык стихи азербайджанских классиков

М.П.Вагифа, Самеда Вургуна, Физули и других. Почти все рубай персидского поэта Омара Хайяма с азербайджанского языка Шах-Эмир Мурадов переводил на лезгинский, строго сохраняя оригинальность стихов великого мудреца. Порою поэт сам сочинял стихи на азербайджанском языке, пел песни и охотно читал пьесы азербайджанского драматурга Узеира Гаджибекова на его родном языке.

Известные лезгинские поэты Забит Ризванов, Лезги Ня-мят, Нуретдин Шерифов, Асеф Мехман, Байрам Салимов, Ризван Ризванов, Азиз Мирзабеков и другие, прекрасно владея азербайджанским языком, приблизили азербайджанскую литературу к лезгинской, дагестанской литературе [27].

Азербайджанская музыкальная культура очень популярна среди народов Южного Дагестана. И сейчас на свадьбах, иных мероприятиях южнодагестанцев поют азербайджанские песни в исполнении таких талантливых певцов Азербайджана, как Зейнаб Ханларова, Полад Бюль-Бюль-оглы, Алибаба Мамедов, Шовкет Алекперова и другие.

Лезгинские певицы Дурия Рагимова, Сулгият Гаджиева, Роза Максумова, Эльмира Караханова, Хава Аллахвердиева, певец Тарлан Мамедов, солисты ансамбля «Шахнабат», табасаранский певец Ахмед Уруджев и многие другие часто исполняют азербайджанские песни.

Не раз на сценах государственных театров народов Дагестана ставили пьесы азербайджанских и тюркских драматургов «Аршин малалан», «Периханум», «Кёроглы», «Севиль», «Ашуг Кариб», «Лейли и Меджнун», «Тагир и Зухра», «Фархад и Ширин» и другие.

Время внесло свои строгие коррективы: братская республика стала теперь зарубежным государством, но литературные и культурные связи не оборвались, а укрепились [27].

В Баку выходит газета «Самур» на лезгинском языке, издаются журналы и книги на лезгинском языке. Эти издания сотрудничают с дагестанскими изданиями «Лезги газет», журналом «Самур» [27].

В процессе взаимообогащения народов огромная роль принадлежала выдающимся деятелям культуры.

Сегодня литературные и культурные связи обогащают, укрепляют дружественные, братские связи.

Для совершенствования культурных связей между народами необходимо и в дальнейшем:

- углублять всесторонние культурные связи между двумя республиками;
- разработать конкретные программы проведения Дней Азербайджана в Дагестане и наоборот;
- развивать этнокультурную связь дагестанской диаспоры в Азербайджане и азербайджанской в Дагестане;
- расширять в порядке информационной поддержки печатные органы Азербайджана и Дагестана (газеты «Голос Самура» (Магарамкент), «Слово народа» (Касумкент), «Новый мир» (Ахты), предназначенные для лезгин), республиканская газета «Истина» – для аварцев, «Нур» – для цахуров, «Дагестанская правда» на русском языке для дагестанцев и другие;
- проводить диалоги культур между художественной интеллигенцией Республики Дагестан и Азербайджанской Республики по вопросам культурного обмена двух стран;
- координировать культурные вопросы Российской Федерации, Республики Дагестан и Азербайджанской Республики
- содействовать открытию национального лезгинского театра в г. Баку, который функционировал с 1906 года, но сегодня прекратил своё существование;
- укреплять и развивать сотрудничество через декады культур гастрولي театральных коллективов, выставки, выставки – продажи произведений искусств мастеров

изобразительного и прикладного искусства;

- участвовать на международных выставках, симпозиумах, книжных ярмарках;
- вовлекать во все культурные мероприятия молодёжные организации;
- продолжать работу по основным приоритетным многосторонним культурным связям с ЮНЕСКО, Европейским Советом, Европейским Союзом с организацией Исламская конференция, с Иеско, Тюрксоем, Гуамом, с организацией стран Черноморского экономического сотрудничества;
- издать совместный труд «История Кавказа» (исследовать искажённые страницы).

Список использованной литературы

1. Архив Министерства культуры и туризма Азербайджанской Республики (годовые отчёты 1991-2012 гг.):

- a) 1991 (с. 1-12).
- b) 1992 (с. 1-14).
- c) 1993 (с. 1-12).
- d) 1994 (с. 1-15).
- e) 1995 (с. 1-16).
- f) 1996 (с. 1-15).
- g) 1997 (с. 1-15).
- h) 1998 (с. 1-17).
- i) 1999 (с. 1-23).
- j) 2000 (с. 1-129).
- k) 2001 (с. 1-58).
- l) 2002 (с. 1-42).
- m) 2003 (с. 1-76).
- n) 2004 (с. 1-75).
- o) 2005 (с. 1-74).
- p) 2006 (с. 1-173).
- q) 2007 (с. 1-103).
- r) 2008 (с. 1-88).
- s) 2009 (с. 1-164).
- t) 2010 (с. 1-202).
- u) 2011 (с. 1-224).
- v) 2012 (с. 1-301).

2. Ашурбекова С.И. Культура народов Дагестана и Азербайджана в 1920-июнь 1941 г., автореферат диссертации, 1992 г.

3. Алиева С. Азербайджан и народы Северного Кавказа (XVIII-начало XXI вв.). Баку, 2010, Шярг-Гярб, 619 с.

4. Ахундова Н.Р. К истории культурных связей Азербайджанской Республики с Дагестанской Республикой на современном этапе (на рубеже XX-XXI вв.) в кн.: Елми ясярляр 33-ьц ьилд, Баку, 2010, сс. 465-476.

5. Ахундова Н.Р. Роль города Дербента в культурных связях Азербайджанской Республики с Республикой Дагестан Российской Федерации в кн.: «Материалы международной научной конференции «История города Дербента: яркие страницы братства и дружбы азербайджанского и дагестанского народов». Спец. Выпуск, 2012, № 40, сс.361-374.

6. Государственный архив литературы и искусства Азербайджанской республики им. Салмана Мумтаза (ГАЛИИАР):

- 6.1., ф. 344, оп. 3, д. 336.
- 6.2., ф. 344, оп. 3, д. 339.
- 6.3., ф. 344, оп. 3, д. 340.
- 6.4., ф. 344, оп. 1, д. 365.

7. Гаджи-заде Ш.С. Дружба народов Азербайджана и Дагестана. Баку, 1966 (на азерб. языке).
8. Гусейнова Ирада. Влияние историко-культурного многообразия на политико-межцивилизационные, социально-общественные процессы на Кавказе, 2013, статья (strategiya.az.).
9. Гаджиагаев Т.С. Взаимоотношения – народов Дагестана и Азербайджана во II половине XIX-начале XX вв. диссертация канд.ист.наук, 2005. Махачкала (www.dissercat.com).
10. Гасымлы Муса Азербайджан в международных культурных связях (1946-1990 гг.). Тбилиси, 2005, 300 с.
11. Джабраилова Ф.М. Из истории азербайджано-дагестанских связей. Баку, 1963.
12. Далгат Э.М., Ахмедов А.И. Историко-культурные и экономические связи народов Дагестана и Азербайджана, взгляд в XXI век: материалы торжественного собрания и международной конференции, посвящённых 110-летию со дня рождения Азиза Алиева, ДНЦРАН, 2007, 383 с.
13. Пиррова Р.Н. Азербайджан и Дагестан в XVIII – начало XIX вв. Истории взаимоотношений (статья) (www.rusnauko.com).
14. Рустамова А.К. Дагестано-азербайджанские культурные связи в 40-70-е годы XX века: опыт, проблемы, автореферат диссертации кандидата исторических наук. Махачкала, 2002, 174 с.
15. Рустамова А.К. Дагестано-азербайджанские культурные связи в 40-х–70-х годах XX века, журнал «Известия Российского государственного педагогического университета, им.А.И.Герцена», 2008, №51 (cyberLeninka. ru/article/).
16. Магарамов Ш. Влияние Ширвана на формирование дагестанской культура (статья), 2013 (ethnoglobus.az.) (www.gumiler. – center.az.).
17. История Ширвана и Ал-баба (Дербента) X-XI веков. В.Ф.Минорский (средневековые исторические источники Востока и Запада). М., Издательство восточной литературы, 1963 (www.votlit.bnfo/texts/).
18. Мусаев К.М. Межнациональные связи и развитие национальных культур. Баку, 1990.
19. Магомедов Д.З. Лезгино-азербайджанские литературные и культурные связи журнал «Народы Дагестана», 004, 2005, сс.37-39.
20. Материалы международной научной конференции «Азербайджан-Дагестан: история братских взаимоотношений, современность перспективы», посвящённый памяти Сеида Курбанова. Специальный выпуск. 1947-ти илдян няшр олунур. 2010/33, 485 с.
21. Хурдадиева С.Х. Дастан «Кёр-оглу»: к вопросу о фольклорных взаимолокальной специфике, материалы II Международной конференции на тему: «От общего тюркского прошлого к общему тюркскому будущему».
22. Ярахмедова М.Я. Из истории азербайджано-дагестанских литературных связей. Баку, 1985.
23. История российско-азербайджанских отношений (межрегиональное сотрудничество) журнал «Вестник Кавказа», август, 2013 (www.vestikavkaze.ru) /articles/
24. Лезгино-Азербайджанские литературные и культурные связи, 2013 (user doscs.ru) статья.
25. Летинова Эльвира. Северо-Западный Азербайджан: Илисуйское султанство. Б., Алтай, 1999.
26. <http://www.vesti.kavkaza.ru/-news/politika/diplomatia/14432.htm/>.
27. <http://www.aseu.az/HA-85/expressions.htm/>.
28. <http://news.day.az./society/207019.htm>.
29. [www: Azerbaijan.az/History/](http://www.Azerbaijan.az/History/). Азербайджанская государственность с древнейших времён до принятия ислама (статья).

*Axundova N.R. t.f.d.
AMEA-nın Tarix İnstitutu*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ RUSİYA FEDERASIYASININ DAĞISTAN RESPUBLİKASI İLƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ BU GÜN

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası ilə mədəni elm sahəsində əlaqələri açıqlanır.

Bu məsələnin mühüm təsərrüfatından biri də ölkənin mədəni dəyərlərinin görünüb saxlanılmasıdır. Azərbaycanla Dağıstanı tarix boyu sıx mədəni və dostluq münasibətləri birləşdirir.

Məqalədə əlaqələrin inkişafı üçün yeni forum-dialog, festivallar, sərgilər və s. tədbirlər keçilməsi təklif olunur.

*Ахундова Н.Р. д.и.н.
Институт Истории НАНА*

P E 3 I O M E

ИЗ ИСТОРИИ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И РЕСПУБЛИКИ ДАГЕСТАН РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

В статье раскрывается культур-научные связи между Азербайджанской Республикой и республикой Дагестан Российской Федерации. История взаимоотношений Азербайджана и Дагестана в аспекте культурных связей между народами восходит к глубокой древности.

Для совершенствования культурных связей между двумя республиками предлагается необходимость в дальнейшем проводить диалоги культур, участвовать на выставках, симпозиумах, фестивалях и др. мероприятиях.

*Akhundova N.R. ph.d. of history
National Academy of Sciences Institute of History*

S U M M A R Y

THE CURTULAR RELATIONS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIK AND THE RE- PUBLIK OF DAGESTAN OF THE RUSSIAN FEDERATION

The article informs us about the cultural relations of the Azerbaijan republic with the Republic of Dagestan of the Russian Federation.

One of the main points of this problem is to preserve the country's cultural values. Close cultural and friendly relationships have joined Azerbaijan with Dagestan in history.

The author also suggests aspects of the development of these relations through film festivals, decades of books, cultural week, congress, conferences, dialogues, exhibitions.

*Sadiqov R.F. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 005 – 027.21

MENECMENTDƏ MOTİVLƏŞDİRMƏ VƏ ONA SİSTEMLİ YANAŞMA

Açar sözlər: tələbat, məqsəd, motiv, motivləşmə, idarəetmə.

Ключевые слова: потребность, цель, мотив, мотивизация, управление.

Key words: demand, purpose, motive, motivation, management.

Menecment bazar münasibətləri şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan firmaların qarşısına qoyduğu məqsədə nail olması üçün həyata keçirilən peşəkar fəaliyyət növüdür. Menecment idarəetmənin iqtisadi mexanizminin üsul, prinsip və funksiyalarını tətbiq etməklə maddi, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasını təmin edən sosial-iqtisadi fəaliyyətdir.

Menecmentin predmetini idarəedən və idarə olunan subyektlər arasında idarəetmə münasibətləri təşkil edir. Menecmentin subyektləri dedikdə, idarəedən və idarəolunan sistemlər başa düşülür.

Menecmentin obyektı bazar münasibətləri şəraitində istehsal, ticarət, xidmət, nəqliyyat, tikinti və s. fəaliyyət sahələri ilə məşğul olan müəssisə və təşkilatlardır. Menecmentin obyektlərinə idarəolunan subyektlər də aid olunur. Çünki idarəetmə prosesində idarəetmə təsirlərinə təkcə müəssisə və təşkilatlar, onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti deyil, həmçinin təşkilatda çalışan işçilər də məruz qalır. Deməli, işçilər idarəedən və idarəolunan sistemlər kimi həm subyekt, həm də idarəetmə təsirlərinə məruz qalan sistem kimi idarəetmə obyektinə çevrilir. İşçilər həm idarə edir, həm də idarə olunur. Deməli, onlar idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində çıxış edirlər. İşçilər təşkilatın sosial varlığına daxildirlər. Demək onlar, həmçinin sosial fəlsəfənin subyektləridir. Bu cür subyektlər sosial varlıq kimi fərdi və kollektiv psixologiyaya malik olub şüurlu və məqsədyönlü fəaliyyət göstərirlər.

Şüur və məqsəd insanın əmək fəaliyyətində motivləşməsinin əsasını təşkil edir. İnsan şüura malik olmaqla qarşısına məqsəd qoyur, həmin məqsədlərə nail olmaq üçün isə düşünülmüş addımlar atır. Bu cür addımlar insanın əmək fəaliyyətində motivləşməsi ilə xarakterizə olunur.

Motivləşmə daha çox psixoloji termindir. Psixologiya psuxə və loqos (yəni, ruh haqqında elm) sözlərindən ibarət olub, insan ruhunu öyrənmək mənasını daşıyır. Motivləşmə isə insanın əmək fəaliyyətində fəallaşması, aktivləşməsi, onun hər hansı bir məqsəd nəminə hərəkətə gəlməsi ilə əlaqədar bir prosesdir.

Motivləşmənin baş verməsində motivlər rol oynayır. Motivlər motivləşmənin baş verməsi üçün lazım olan ünsürlər və amillərdir. Bu cür üsul və ünsürlərin məcmusu, yəni motivlər toplusu motivasiya anlamında birləşir. Deməli, motivasiya insanı fəaliyyətə sövq etdirən və ya onu fəallaşdıran daxili və xarici hərəkətverici qüvvə və amillərin məcmusudur. Həmin daxili və xarici hərəkətverici qüvvələr motivlər kimi xarakterizə olunur.

Bəzən motivasiya anlamı ilə motivləşmə anlamı eyniləşdirilir və bir mənada işlədilir. Bu iki anlayışa fərqli cəhətlər vermək üçün fikrimizi daha ümumiləşdirilmiş formada bildirsək qeyd edə bilərik ki, motivlər insanı fəaliyyətə təhrik edən maddi və mənəvi amillərdir. Motivləşmə prosesi isə insanda motivlərin köməyi ilə fəaliyyətin başlaması, davam etməsi və fəallaşması ilə əlaqədar bir prosesdir.

Motivləşmənin əsasında insan tələbatları dayanır. Maddi və mənəvi ehtiyatların ödəməsi insanın maddi və mənəvi tələbatlarından yaranır. Çünki, insan yaşamaq və inkişaf etmək üçün özünün ehtiyaclarını təmin etməlidir. Tələbatlar insanı həyat əmək fəaliyyətinə sövq edir. Çünki insan tələbatını ödəmək üçün müxtəlif üsul və vasitələr axtarır. Demək, tələbatlar insanın fəallığının mənbəyini təşkil edən amillərdən biridir. Onda tələbat motivləşmə prosesi üçün əsas mənbədir. Motiv insanı fəaliyyətə təhrik edir.

İnsan hər hansı fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün qarşısına məqsəd qoyur. Nə iş görməli və hansı sahədə çalışmalıdır ki, o yeməyə, geyimə və s. olan tələbatlarını ödəsin. Bu suala cavab tapdıqdan sonra insan məqsədinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Yəni qarşısına məqsəd qoyduqdan sonra, məqsədə nail olmaq üçün ona imkanlar, ünsürlər, amillər, vasitələr lazım olur. Bunlar motivlər kimi çıxış edir.

Əgər motivləşmə sözü fəallaşma mənasında işlədilsə, motivləşdirmə sözü fəaliyyətə sövq etmək, fəallaşdırmaq mənasını daşıyır. Motivləşdirmə də motivləşmə kimi bir prosesdir. Yəni, motivləşdirmə insanı hansısa bir fəaliyyəti yerinə yetirməyə və aktivləşdirməyə sövq edir. Lakin bu menecmentdə idarəedən sistemlərə xas olan bir fəaliyyətdir. Bu prosesin də əsasında motivlər dayanır. Biz fikrimizi misallarla izah edək.

Məsələn, iqtisadi nəzəriyyədən məlum olduğu kimi istehsalın baş verməsi üçün üç ünsürün olması vacibdir. 1) əmək problemləri; 2) əmək alətləri; 3) işçi qüvvəsi. İşçi qüvvəsi əmək alətləri vasitəsi ilə əmək predmetlərinə təsir etməklə məhsul istehsal edir. Məsələn, metal lövhələr tokar dəzgahında yonmaqla yivlər istehsal etməliyik. Təsəvvür edək ki, biz istehsalın hər 3 ünsürlərini cəlb etmişik. Əmək aləti kimi tokar dəzgahı, əmək predmeti kimi metal lövhələr, işçi qüvvəsi kimi bu işi yerinə yetirəcək insan çıxış edir. Bu ünsürləri bir yerə toplamaq hələ istehsal prosesi üçün kifayət etmir. Çünki bu üç ünsürü təşkil etdikdən sonra, istehsal prosesi üçün onların bir-birinə təsirini təmin etmək lazımdır. Təsir hər hansı bir qüvvə nəticəsində mümkündür. Motivasiya insanı əmək predmetinə şüurlu surətdə təsir etməyə vadar edir. Bəs motivlər bu prosesdə özünü necə büruzə verir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, motivləşdirmə hərəkət verici qüvvədirsə, motiv bu qüvvəni yaradan səbəb və ya amildir. Məsələn, istehsal üçün dəzgah və metal lövhə var. Lakin işçi qüvvəsi cəlb etmək lazımdır. Biz bu işi hər hansı şəxsə təklif etsək, lakin alacağı əmək haqqının məbləği onu qane etməsə, bizim təklifimizi rədd edəcəkdir. Nəticədə istehsal prosesi baş verməyəcək. Deməli, əmək haqqı işçini işləməyə sövq edən əsas motivlərdən biridir.

Başqa bir misal göstərək, tokar dəzgahı və metal lövhə var. Yiv istehsal etmək üçün işçi qüvvəsi cəlb etmək lazımdır. Əgər biz bu işi peşə fərqi varmıdan təsadüfi bir şəxsə təklif etsək, istehsal prosesi yenə baş verməyəcəkdir. Çünki, həmin şəxs dülgərlik peşəsinə sahib deyil. Deməli, işçi qüvvəsinin peşə bacarığı istehsal prosesinin baş verməsi üçün motivdir.

Motiv təkcə hərəkətin və fəaliyyətin başlanmasında və ya həyata keçirilməsində rol oynamır. Motiv həmçinin, fəaliyyətin aktivləşməsində və sürətlənməsində də əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, yiv istehsal edən dülgər müəssisə rəhbəri ilə bağladığı müqaviləyə əsasən gör-

düyü işə görə aylıq 300 manat əmək haqqı alır. Müəssisə rəhbəri aylıq normadan artıq məhsul istehsal edəcəyi təqdirdə işçiyə əlavə əmək haqqı vəd edir. Bu işçini normadan artıq məhsul istehsal etməyə ruhlandırır. Bu isə müəssisədə istehsal tempinin və hərəkətinin artmasına təsir göstərir.

Motivlər insanın xaricində və daxilində mövcud olur. Yəni hərəkətverici qüvvələr insanın xaricində və daxilində mövcuddur. Biz yuxarıda motivlərlə bağlı 3 misal göstərdik. Birinci misalda motivasiya rəhbərin işçiyə təklif etdiyi əmək haqqı ilə yaranır. İşçiyə əmək haqqı təklifi kənardan olunduğu üçün həmin amil xarici motiv hesab olunur. İkinci misalda qeyd olunur ki, yiv istehsal etmək üçün tələb olunan motivlərdən biri dülgərlik peşəsidir. İnsan peşəyə əldə etdiyi nəzəri və təcrübi biliklər əsasında nail olur. Peşə bacarığı insanın daxili imkanıdır. Deməli, bu məsələdə peşə bacarığı daxili motiv kimi təzahür edir.

Daxili motivlər insanın daxilində olub, onun fəaliyyəti üçün vacib amildir. Daxili motivlər insanın fəaliyyəti üçün daxili imkanları və potensialıdır. İdarəetmənin əsas şərtlərindən biri də işçinin daxili potensialını təşkilatın məqsədləri naminə səfərbər etmək və ondan səmərəli istifadə etməkdir. Bunun üçün rəhbərlər daxili motivləri öyrənmədən, onları araşdırmadan vahid məqsəd naminə səfərbər edə bilməz. Bu məqsədlə də təşkilat rəhbərləri psixologiya, idarə etmə psixologiyası, məntiq elmlərinə dərinlən yiyələnmişdir.

Daxili motivlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- təhsil (ali, orta ixtisas, orta, peşə);
- davranış motivləri (xarakter, cəhd, qətiyyət, səylər, maraqlar);
- dünyagörüşü (biliklər, bacarıqlar, vərdislər);
- psixoloji keyfiyyət (təşəbbüskarlıq, diqqətlilik, həssaslıq).

Motivləşmə nəzəriyyəsinə görə fəallaşmanın (yəni motivləşmənin) iki metodu mövcuddur. Qamçı və qoğal üsulu.

İdarəetmədə üsul dedikdə, idarəedənin digər idarəetmə subyektlərinə təsiri üsulları başa düşülür. Yəni, idarəedən şəxs idarəolunan şəxsləri hərəkətə gətirmək üçün hansı üsullardan istifadə etməlidir. Bu üsullar müəssisənin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətini genişləndirməyə, təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin inkişafına, əmək ehtiyatlarının əmək prosesində fəallığının artırılmasına, tərəfdaşların, partnyorların, təchizatçıların, alıcıların, istehsalatçıların cəlb olunmasını, rəqiblərin təsirlərinin zəifləməsinə təsir göstərir. Ümumiyyətlə idarəetmənin klassik metodları aşağıdakılardır:

1. İqtisadi.
2. İnzibati.
3. Sosial-psixoloji.

Əslində bu üsullar qamçı və qoğal üsulunu da özündə əks etdirir. Qamçı və qoğal üsulu tabeçilikdəkiləri maraqlandırmaq və qorxutmaqla fəallaşdırmaq üsuludur. Rəhbər əvvəl qoğal verməklə işçini rəğbətləndirir, bu effekt vermirsə qamçı ilə cəzalandırır.

Qoğal üsulu iqtisadi və sosial üsulu xarakterizə edir. Rəhbər işçi ilə əmək müqaviləsi bağlayır. Müqavilədə fəaliyyətin maliyyə-iqtisadi tərəfləri öz əksini tapır. Bu üsul işçinin digər işçilərdən fərqləndiyi, üzərinə düşdüyü işin öhdəsindən layiqincə gəldikdə tətbiq olunur. Qoğal üsulu işçiyə həvəsləndirici təsir göstərməklə, rəhbərlik tərəfindən ona göstərilən sosial qayğıyı xarakterizə edir.

Qamçı üsulu isə inzibati üsuldur. Əgər işçi ona tapşırılan işi layiqincə yerinə yetirmirsə, iş “dınaqarası” münasibət bəsləyirsə onda qamçı üsulu tətbiq edilir. Qamçı üsuluna işçiyə töhmət elan edilməsi, vəzifəsinin aşağı salınması, əmək haqqının aşağı salınması, bir sıra iqtisadi funksiyaların tətbiq olunması, şifahi tənbehlərin olunmasını aid etmək olar. Bu cür təd-

birlər işçinin əmək fəaliyyətində motivləşməsinə və fəallığının artmasına səbəb olur.

*Sadiqov R.F. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

MENECMENTDƏ MOTİVLƏŞDİRMƏ VƏ ONA SİSTEMLİ YANAŞMA

Menecment bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunmasını əks etdirir. Menecmentin funksiyalarından biri motivləşdirmə funksiyasıdır. Motivləşmə daha çox psixoloji termindir. Motivləşmə insanın əmək fəaliyyətində fəallaşması, aktivləşməsi ilə əlaqədar bir prosesdir. Motivləşmənin baş verməsində motivlər rol oynayır. Motivlər insanın xaricində və daxilində mövcud olur. İstər daxili, istərsə də xarici motivlər insanları fəaliyyətə istiqamətləndirir və sövq edir.

*Садыгов Р.Ф. д.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 I O M E

МОТИВАЦИЯ В МЕНЕДЖМЕНТЕ И СИСТЕМНОЕ ОТНОШЕНИЕ К НЕМУ

Менеджмент отражает в себе управление социально – экономических процессов в предприятиях, функционирующих в условиях рыночных отношений. Одна из функций менеджмента является функция мотивации. Мотивация – это больше всего психологический термин. Мотивация – это процесс, связанный с активизацией трудовой деятельности человека. В происхождении мотивации большую роль играют мотивы. Мотивы существуют внутри и вне человека. И внешние и внутренние мотивы нацеливают и направляют человека к определённой деятельности.

*Sadiqov R.F. doc. of philos. in econ. scien.
Baku Biziness University*

S U M M A R Y

MOTIVATION IN MANAGEMENT AND SYSTEMATIC APPROACH TO IT

Management reflects the administering of social and economic processes in the institutions functioning under the condition of market relations. Motivation is one of the functions of management. Motivation is basically a psychological term. Motivation is a process which is connected with human briskness in labour activity. Motives are of great importance in appearance of motivation. Motives exist in inner and outer selves of a man. Both internal and external motives direct and encourage people to activity.

**BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİNİN “AUDİT” JURNALINDA
DƏRC OLUNMAQ ÜÇÜN NƏŞRƏ TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
HAZIRLANMASI QAYDALARI**

Jurnala aid məqalələrin aşağıdakı ardıcılıqla – nəzəri, təcrübi hissələri və nəticələri əhatə etməklə tərtib olunması zəruridir:

1. Məqalələr 2 nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantında təqdim edilməlidir.
2. 2-ci nüsxənin sonunda müəllif imza etməli, iş yeri, ünvanı və telefon nömrələrini göstərməlidir.
3. Məqalələr təmiz, çap edilmiş halda qəbul olunur.
4. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.
5. Müəlliflərin təqdim etdiyi məqalədə vərəqin sol tərəfindən 2,5 sm, sağ tərəfindən 1,5 sm, aşağıdan 2,5 sm və yuxarıdan isə 3 sm boş yer saxlanmaqla çap olunaraq təhvil verilməlidir.
6. Məqalə və nəşr materialları hər bir vərəqdə 27-30 sətir, hər bir sətirdə 60-65 çap işarəsi olmaqla təqdim edilməlidir.
7. Həmin vərəqin baş tərəfində solda məqalənin mətninə uyğun UOT (УДК) nömrəsi yazılmalı, sağda müəllifin soyadı, işlədiyi müəssisənin adı, ortadan altda isə məqalənin adı böyük hərflərlə yazılmalıdır. Məqalənin adı yığcam olmaqla məzmununu əhatə etməlidir.
8. Məqalənin çap olunmasının mümkünlüyü barədə müəllif məqalə ilə birlikdə iş yerindən mütəxəssis rəyi və protokoldan çıxarış təqdim etməlidir. Sonra isə məqalə jurnalın redaksiya heyətinin üzvlərindən birinə rəyə verilməlidir.
9. Jurnalın bir nömrəsində bir müəllif 1 məqalə, akademik və müxbir üzvləri isə 2 məqalə dərc etdirə bilər. Jurnalda Azərbaycan, rus və ingilis dilində məqalələr çap edilir.
10. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa 2 dildə də məqalənin xülasəsi verilməlidir.
11. Xülasələrdə müəllifin (müəlliflərin) gəldiyi elmi nəticə, işin yeniliyi, tətbiqinin əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin (müəlliflərin) tam adı göstərilməlidir.
12. Məqalənin mətninin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnə ədəbiyyat materiallarına istinad düz mötərizədə göstərilir.
13. Cədvəllər və şəkillər adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilir. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəklın altında yazılmalıdır.
14. Təqdim olunan məqalənin həcmi A4 formatında 8-10 səhifədən çox olmamalıdır. Məqalənin mətni Times New Roman - 12 şrifti ilə (məsələn: Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası) 1 intervalla yazılmış diskdə də təqdim olunmalıdır.
15. Məqalə rəydən alındıqdan sonra redaksiya heyətində müzakirə edilir və məqalənin dərc olunub - olunmaması barədə müəllifə xəbər verilir.
16. Məqalə müəllifə düzəliş üçün geri qaytarıldıqda müvafiq düzəlişlər edildikdən sonra köhnə mətnlə birlikdə redaksiyaya qaytarılır.
17. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işləməyə göndərildiyi və çap olunma tarixi sonda göstərilməlidir.
18. “Audit” jurnalı təsərrüfat hesablı olmaqla özünüməliyyələşdirmə prinsipi ilə ildə 4 dəfə (rübə bir dəfə) nəşr edilir. Müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata

keçirilir.

Korrektor:	İSGƏNDƏROVA A.V
Kompüter tərtibatçısı:	ƏMRULLAYEVA H.C.
Kompüter operatoru:	MƏMMƏDOVA V.X.
Texniki redaktor:	SEYİDOV M.Ə.

Yığılmağa verilib:	04.02.2014
Çapa imzalanıb:	05.03.2014
Kağız formatı:	A3
Tirajı:	1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.